

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI**

DİNİ SOSYALLEŞMEDE CAMİ ETKİSİ: TERME ÖRNEĞİ

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Fethullah KARAMAN

Ankara, 2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI**

DİNİ SOSYALLEŞMEDE CAMİ ETKİSİ: TERME ÖRNEĞİ

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Fethullah KARAMAN

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Selman YILMAZ**

Ankara, 2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ
BİLİM DALI**

DİNİ SOSYALLEŞMEDE CAMİ ETKİSİ: TERME ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Selman YILMAZ

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1-Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

2-Doç. Dr. Selman YILMAZ

3-Dr. Öğr. Üyesi İsmail AKKOYUNLU

Tez Savunması Tarihi:

08.03.2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Selman Yılmaz danışmanlığında hazırladığım “Dinî Sosyalleşmede Cami Etkisi: Terme Örneği (Ankara.2021)” adlı yüksek lisans
 - doktora/bütünleşik doktora tezimdaki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:07/04/2021
Fethullah KARAMAN

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	IV
TABLOLAR LİSTESİ	V
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	V
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ.....	2
ARAŞTIRMANIN AMACI VE PROBLEMİ	5
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	8
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR	11
ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ	13

I.BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN TEMEL KAVRAMLARI

1.1. SOSYALLEŞME	19
1.1.1. Sosyal Etkileşim ve Sosyal Öğrenme.....	22
1.1.2. Toplum Birey Etkileşimi.....	24
1.2. DİN	26
1.2.1. Dinin Toplumsal İşlevselliği	26
1.3. DİNİ SOSYALLEŞME	27
1.3.1. Dinî Sosyalleşme Etkenleri	28
1.3.1.1. Aile	29
1.3.1.2. Din	30
1.3.1.3. Eğitim	31
1.3.1.4. Toplumsal Çevre	32
1.3.2. Dinî Sosyalleşme Safhaları	33
1.3.2.1. Çocuklukta Dinî Sosyalleşme.....	34
1.3.2.2. Gençlikte Dinî Sosyalleşme.....	36
1.3.2.3. Yetişkinlikte Dinî Sosyalleşme	37
1.3.3. Dinî Sosyalleşme ve Din Eğitimi	39
1.4. CAMİ	41
1.4.1. Tarihte Camilerin Sosyal İşlevleri.....	44
1.4.2. Cami ve Eğitim.....	47
1.4.3. Cami ve Din Görevlileri	48

II. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE YORUMLARI

2.1. CAMİNİN DİNİ SOSYALLEŞMEYE ETKİ EDEN FAKTÖRLERİ.....	50
2.1.1. Caminin Sosyolojik Etkileri	50
2.1.1.1. Cami ve Dinî Sosyalleşme.....	50
2.1.1.2. Cami, Cemaat ve Toplumsal Birlik	51
2.1.1.3. Sosyal İşlevleri Açısından Caminin Sosyalleşmeye Etkisi	55
2.1.1.4. Cami İnşasında Toplumsal Birlik	59
2.1.2. Caminin Manevi ve Psikolojik Etkileri.....	61
2.1.2.1. Cemaatle Namaz Kılmanın Manevi Kazanımları.....	62
2.1.2.2. Cemaatle Namaz Kılmanın Psikolojik Kazanımları.....	65
2.1.2.3. Cami Yoksunluğunun Manevi ve Psikolojik Yansımaları	67
2.1.3. Ezan ve Dinî Sosyalleşme	71
2.1.3.1. Ezanın Usulüne Uygun Okunmasının Etkileri	72
2.1.3.2. Ezana Hürmet	74
2.1.4. Hutbe ve Dinî Sosyalleşme	75
2.1.4.1. Hutbelerin Dinî Sosyalleşmeye Etkisi.....	76
2.1.4.2. Hutbede İçerik ve Anlatım	79
2.1.4.3. Hutbede Konu Tekrarı	81
2.1.5. Ramazan ve Dinî Sosyalleşme	82
2.1.5.1. Ramazan'da İbadet ve Etkinlikler	83
2.1.5.2. Ramazan'da Dinî Hassasiyet ve Öz Denetim.....	84
2.1.5.3. Ramazan'da Toplumsal Bütünleşme ve Yardımlaşma.....	86
2.1.5.4. İftar Davetlerinin Toplumsal Birlikteliğe Katkısı	87
2.1.5.5. Ramazan Ayına Özlem.....	88
2.1.6. Yurt Dışı Camilerinde Dinî Sosyalleşme	89
2.2. CAMİ DİN EĞİTİMİNDE DİNİ SOSYALLEŞME ETKENLERİ.....	92
2.2.1. Çocukluk, Cami ve Dinî Sosyalleşme.....	92
2.2.1.1. Çocuklukta Din Eğitimi ve Dinî Sosyalleşmeye Etkisi.....	93
2.2.1.2. Çocuklukta Din Eğitimin Önemi.....	96
2.2.1.3. Dinî Sosyalleşmede Aile Etkisi	97
2.2.1.4. Dinî Sosyalleşmede Akran Etkisi	99
2.2.2. Kur'an Kursları	101
2.2.2.1. Yaz Kur'an Kursları	101
2.2.2.2. Akşam Kursları.....	104

2.2.2.3. Cami Dışı Din Eğitimi	105
2.2.2.4. Kur'an Kurslarının Bireylere Psikolojik Katkıları	105
2.2.3. Camide Sosyalleşme	106
2.2.3.1. Camide Sosyal Hayat	107
2.2.3.2. Camide Akşam Sohbet ve Ders	108
2.2.3.3. Camide Sosyal Aktivitelerin Dini Sosyalleşmeye Katkısı ve Gençler.	109
2.2.4. Din Görevlileri	111
2.2.4.1. Dinî Bilgileri Danışma	112
2.2.4.2. Din Görevlileri Tutum ve Davranışlarının Dinî Sosyalleşmeye Etkisi	113
2.2.4.3. Din Görevlilerinden Beklentiler	114
2.2.4.4. Din Görevlilerin Konumu.....	115
2.3. DİNİ SOSYALLEŞMEYE OLUMSUZ ETKİ EDEN FAKTÖRLER	116
2.3.1. Camilerde Olumsuz Tutum ve Davranışlar.....	116
2.3.2. Camilerin Fiziki Yapısından Kaynaklanan Problemler	118
2.3.3. Cemaat Yetersizliği	122
2.3.4. Camilerin Uzaklığı	124
2.3.5. Din Görevlilerinin Nicel ve Nitel Durumu ve Fahri İmamlar.....	124
2.3.6. Kur'an Öğreniminin Kısıtlanması	126
2.3.7. Çocuklukta Çalışma	127
2.3.8. İş Yoğunluğu	128
2.3.9. Kur'an Kurslarındaki Dini Eğitimin Yetersiz Bulunması.....	128
2.3.10. Yaşlılık	129
SONUÇ.....	130
KAYNAKÇA	136
EK 1: Mülakat Formu.....	143
EK 2: Etik Kurul Karar Örneği	146
ÖZET	147
ABSTRACT	149

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
B.	: Bölümü
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Fak.	: Fakültesi
H.z.	: Hazreti
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
vb.	: Ve benzeri
Yy.	: Yüzyıl

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Cami ve Nüfus İstatistikleri ve İlk Üç Büyükşehir ile Karadeniz Bölgesindeki İllerde Cami Başına Düşen Kişi Sayıları (2021)	12
--	----

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Toplumsal Açından Caminin Yeri	53
Şekil 2: Sosyal Hayatta Cami	56
Şekil 3: Manevi Hayatta Cami	63
Şekil 4: Cami Yoksunluğunun Etkileri.....	68

ÖNSÖZ

Din insanlığın başlangıcından bu yana toplumu etkileyen, değiştiren ve dönüştüren bir olgu olarak günümüze kadar etkinliğini sürdürmüştür. Din toplum üzerindeki bu etkilerini dinî semboller, ritüeller ve değerler yoluyla sürdürmektedir. Bu unsurlar arasında ibadethane ve benzeri dinî kurumlar önemli bir yere sahiptir. İslam dini özelinde ise bu kurumları cami ve mescit kavramları çerçevesinde ele almak mümkündür. Birey, hayatı boyunca inanç ve davranış biçimlerini, tutum ve davranışlarını ailesinden, akranlarından, okuldan, dinî kurum ve organizasyonlardan etkilenecek şekilde ve buna uygun davranışlar sergilemektedir. En geniş anlamda bu sürece dinî sosyalleşme süreci denilmektedir. Araştırmamız dinî sosyalleşme süreçleri üzerinde dinî bir kurum olarak caminin rolünü anlamaya çalışmaktadır.

Bu çerçevede Samsun ili Terme ilçesi cami cemaatinden kırk kişinin katılımıyla bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Literatürde dinî sosyalleşme konusunda geniş bir kaynakça bulunmakla birlikte caminin bu konudaki rolü üzerine bir alan araştırması tespit edilememiştir. Bu bakımdan çalışmamız akademik alandaki bu eksikliğı giderme hususunda önemli bir katkıda bulunma potansiyeline sahiptir.

Bu çalışma, birçok kişinin katkı ve yardımları sonucu gerçekleştirilmiştir. Konunun seçiminden itibaren, yapıcı tenkit ve yönlendirmeleriyle bu çalışmanın her aşamasında emeğı olan danışman hocam Doç. Dr. Selman YILMAZ'a, araştırmanın değişik safhalarında değerli zamanlarını ayırarak, eleştiri ve önerileriyle araştırmayı yönlendiren değerli hocam Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU ve Dr. Öğr. Üyesi İsmail AKKOYUNLU'ya saygı ve hürmetlerimi sunarım.

Hayatımın her anında ve her alanında bana maddi ve manevi desteklerini sunan başta sevgili annem ve babam olmak üzere, kardeşlerim, kayınbabam, değerli büyüklerim ve bilhassa eşime bu vesileyle şükranlarımı sunmak isterim.

GİRİŞ

Bu araştırma sosyal-dinî bir kurum olarak caminin dinî sosyalleşmeye olan etkilerini anlamaya çalışmaktadır. Bu çerçevede Samsun ili Terme ilçesinde nitel bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir.

Camiler salt birer ibadet mekânı olmanın yanı sıra dinî ve kültürel merasimlerin düzenlenebilmesi yönüyle sosyal, her yaştan insana Kur'an ve yaygın din eğitimi verilebilmesi yönüyle bir eğitim mekânıdır. Bütün bu fonksiyonlarıyla camiler, dinsel sosyalleşmenin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Camilerin dinî sosyalleşmedeki bu etkileri hem bireysel hem de toplumsal açıdan değerlendirilecektir.

İnsanlığın başlangıcından bu yana din, bireysel ve toplumsal açıdan insanoğlunun hayatında var olmaya devam etmiştir. Tarih boyunca birçok din, mezhep ve anlayış ortaya çıkmış, bunlardan kimileri tarihi süreç içerisinde yok olurken kimileri de varlığını dinî teşkilat ve kurumlar vasıtasıyla sürdürmeyi başarmıştır. Din, gündelik hayatın bir parçası ve ona yön veren en önemli yapı taşlarından biri olarak sosyoloji biliminin araştırma konularının başında gelmektedir.¹

İnsanın yaşadığı toplumu, dinin varlığından soyutlamak mümkün değildir. Dinlerin temelini oluşturan inanç ve ibadetlerin yanı sıra din ile toplum arasında karşılıklı bir münasebet bulunmaktadır.² Dini; teorik, pratik ve sosyolojik yönleriyle ele almak mümkündür. Sosyolojik açıdan incelendiğinde din, teorik kısmını değil, dinin dışı aksetmiş toplumsal tezahürünü inceleme imkânı sunar. Bu da öz itibarıyla dinin kendisini değil, sosyal yönünü inceleme imkânı vermektedir.³

¹ Phil Zuckerman, *Din Sosyolojisine Giriş*, (çev. İhsan Çapcıoğlu, Halil Aydınalp), Birleşik Kitabevi, Ankara, 2009, s. 12.

² Yümnü Sezen, *Sosyoloji Açısından Din Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1998, s. 14.

³ Sezen, a.g.e., 1998, s. 14.

Sosyolojinin önemli konularından biri olan sosyalleşme/toplumsallaşma, insanın toplum içinde yaşamayı öğrenme ve sürdürebilme sürecidir. İnsan tabiatı, içinde bulunduğu toplumun bir parçası olmasını salıklar. Bu minvaldeki faaliyetler *sosyalleşme süreci* olarak değerlendirilebilir.⁴

Sosyalleşme süreci doğumla başlayıp hayat boyu devam eden bir süreçtir. Mesela Müslümanlarda dinî sosyalleşme bebeğin kulağına ezan okunması, Hristiyanlarda vaftiz edilmesi ve Yahudilerde henüz sekiz günlükken sünnet edilmesiyle başlar. Bu gibi örneklerden anlayacağımız üzere insanın dinsel sosyalleşmesi dünyaya gözlerini açar açmaz başlamakta ve vefatıyla düzenlenen cenaze törenine varıncaya dek hayatın her alanında ve anında var olmaktadır. Tüm bu süreçler ile inanç, adet, gelenek ve göreneklerini sonraki nesillere aktarılmaktadır. Bir aktarım ve eğitim süreci olan dinî sosyalleşme sayesinde kişi “*inanılan ve yaşanılan dini, inancı, dinin gerek ve kurallarını öğrenir ve dindarca yaşamaya çalışabilir*”.⁵

Birey, hayatı boyunca çeşitli etkenlerden kaynaklı olarak tutum ve davranışlarını değiştirmektedir. Bu süreç çocukluk, gençlik ve yetişkinlik olarak üç dönemde ele alınmaktadır. Birey ailesinden akranlarından, okuldan, dinî kurum ve organizasyonlar ile etkileşim içinde, dinî anlayış, tutum ve davranışlarını geliştirmekte ve yaşadığı topluma uyum sağlamaktadır.⁶

Sosyalleşmenin ilk evresi olan çocukluk dönemi, bireyin kendinden önce şekillenmiş bir sosyal ortamda doğmasıyla başlar. Bu zaman içinde birtakım etkenlerin/araçların vasıtasıyla, kendine özgü bir yaşam alanı oluşturarak kendine özgü bir kimlik geliştirir.⁷

⁴ Ejder Okumuş, “Din ve Sosyalleşme”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/11., 2014, s. ss. 429-454.

⁵ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 444.

⁶ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 439.

⁷ Yakup Çoştı, *Toplumsallaşma ve Dindarlık Samsun Örneği*, TDV Yayınları, Ankara, 2011, s. 98.

Çocukluk, temel dinî sosyalleşme deneyiminin kazanıldığı ilk dönemdir. Bu dönemde çocuğun bilişsel ve zihinsel gelişimine bağlı olarak dinî tutum ve davranışları gelişir.⁸ Ergenlik dönemi, bilginin eleştirilme sürecinin yoğun olduğu bir dönem olduğu anlaşılmaktadır.⁹ Yetişkinlik döneminde ise dinî sosyalleşme süreci durağanlaşmakta; bu süreçte meslek, sosyal ve dinî grup, kurum ve organizasyonlar etkili olmaktadır.¹⁰

Bir dinin çağlar boyunca sürdürebilir bir şekilde devam ettirilebilmesi, kurucusunun ve dinî mirasının kuşaklara aktarılması ve güçlü bir geleneğin kurulması sağlam bir dinî teşkilatın oluşmasına bağlıdır. İslam dinindeki teşkilatlanma, ortaya çıkışından günümüze gelinceye değin camiler ve diğer dinî eğitim kurumları vasıtasıyla gerçekleşmiştir.¹¹

Camiler, Müslümanların ibadet mekânlarıdır. Bu yönüyle bir yerin İslâm beldesi olmasının nişanesidir.¹² Kur'an-ı Kerim'de mescit (cami), "*Allah adının içinde çokça anılan kutsal bir mekânın*" adıdır.¹³ İslam Peygamberi Hz. Muhammed (sav), camileri hem dinsel hem de toplumsal ihtiyaçların karşılandığı bir mekân olarak kurgulamıştır. Onun müminleri camide toplamasının gayesi, ibadetlerin cemaat halinde eda edilmesi, inananların dini bilinçlenmesi ve sosyalleşmesi, birbirleri ile yakınlaşması, yardımlaşması ve birlik içinde güçlü bir toplum oluşmasını sağlamaktır.¹⁴

Tarih içerisinde toplumun değişim ve dönüşümünü sağlayan etkenlerin başında din olgusu gelmektedir. Ülkemizin inanç yapısının temelini oluşturan İslamiyet, asırlarca örf, âdet ve geleneklerimizi etkilemekte, sosyo-dinî ve kültürel hayatı düzenleyici önemli bir rol oynamaktadır. Günümüzde siyaset, kültür ve eğitim gibi pek çok alanlarda İslam

⁸ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 102.

⁹ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 104.

¹⁰ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 47.

¹¹ Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, İstanbul, 1999, s. 151.

¹² Selim Özarlan, "Şeâir-i İslam'ın Oluşumunda Hz. İbrahim Şeriatinin Rolü", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 53 S. 2, 2017, s. 2.

¹³ Hac, 22/40.

¹⁴ Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, İstanbul, 1936, s. 107.

dininin izleriyle karşılaşılmaktadır. Özellikle geleneklerimize de yansıyan nikâh, cenaze, sünnet, hatim ve mevlit merasimleri, zekât, sadaka, Ramazan ve Kurban Bayramı gibi insanları birbirine yakınlaştıran sosyo-dinî merasim ve ibadetler, dindar olsun olmasın toplumun büyük bir kesiminin katıldığı, ilgi gösterdiği temeli dine dayalı, dinî sosyal faaliyetlerdir.¹⁵

Toplumlar, mensup oldukları dinin anlayış ve algılayış farklılıklarının yansımaları sonucunda siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel problemlerle karşı karşıya kalmaktadır.¹⁶ İslam dini toplumsal ayrışmayı değil birleşmeyi,¹⁷ düşmanlığı değil barışı¹⁸ öğütlemektedir. İslamiyet, diğer dinlerde olduğu gibi toplumun bir ve beraber olmasını amaçlamaktadır. İbadetlerin cemaat halinde eda edilmesinin teşvik edilmesi,¹⁹ birçoğunun toplu olarak yapılmasının farz kılınması²⁰ ve sosyo-dinî birtakım ibadet ve aktivitelerin camilerde icra edilmesi gibi etmenler, İslamiyet'in sosyal bir toplum olmayı hedeflediğinin önemli birer göstergesidir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE PROBLEMİ

Bu araştırma, camilerin toplum üzerindeki etki ve yansımalarının neler olduğunun anlaşılması ve toplumun dinî olarak sosyalleşmesindeki rolünü betimlemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, caminin en önemli dinî sosyalleşme etken/aracı olan din görevlileri ile cami cemaatinin iletişimi; çocuklukta dinî sosyalleşme konusunu camilerdeki yaz Kur'an kursları bağlamında anlama; ezan, hutbe ve Ramazan ayı gibi

¹⁵ Şuayip Kurnaz, *Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 5; Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s.102.

¹⁶ Fazlı Arabacı, "Türkiye'de Dini Sosyalleşmenin Temel Etkenleri" *Dini Araştırmalar*, C. 6, S. 16, 2003, ss. 39-54.

¹⁷ Al-i İmran, 3/103, Enfal, 8/46.

¹⁸ Hucurat, 49/9.

¹⁹ Bkz. Buhârî, Ezân 30.

²⁰ Cuma, 62/9.

dinî sosyalleşme etkenlerinin topluma etkilerinin neler olduğunun anlaşılmasıdır. Burada, bireylerin camilere geliş nedenleri, caminin dinî hayata yansımaları, cami cemaatinin birbirleri ve cami imamıyla olan ilişkileri ve camilerin cemaat üzerindeki dinî ve sosyal etkilerinin varlığının tespiti hedeflenmiştir.

Din varlığını devam ettirebilmesi ve yayılabilmesi için güçlü bir teşkilatlanma, kurumsallaşma ile gerçekleşebilir. İslam dininde ise, bunu sağlanması camiler ve dinî eğitim kurumları vasıtasıyla gerçekleşmiştir.²¹

Toplumun dinî olarak sosyalleşmesinin en önemli etmenlerinden birisi de formal ve informal yollarla gerçekleştirilen din eğitimidir. Camiler işlevleri açısından bir informal din eğitim kurumu olarak kabul edilebilir. Burada dinî sosyalleşmenin gerçekleşmesini sağlayan olguların başında bayram ve cuma namazları sırasında okunan hutbeler, namaz öncesi veya sonrasında iman, ibadet, ahlak vb. konular hakkında yapılan vaazlar ve yaz Kur'an kursları aracılığıyla verilen Kur'an-ı Kerim öğretimi ve din eğitimi zikredilebilir.²² Camilerde gerçekleşen bu ve benzeri faaliyetler, bireylerin sosyo-dinî ve sosyo-kültürel yönden gelişmesine yardımcı olmaktadır.

Hız. Muhammed (sav)'in hayatı, insanlığa İslam'ın yaşanabilirliğini göstermekte, onun tavır ve davranışları ile örnek bir duruş sergilemektedir.²³ Onun döneminde camiler, dinî bilgilenme ve dinî sosyalleşme sürecinin merkezinde yer aldığı görülmektedir. Hız. Peygamber'den günümüze kadar tarihsel süreç içerisinde camiler; kışla, toplanma merkezi, ibadethane, okul, medrese vb. işlevleri yerine getirmiştir.²⁴ Günümüzde ise önceki fonksiyonlarının bir kısmını kaybetmekle birlikte toplumun dini bilgilenme,

²¹ Ünver Günay, age., 1999, s. 151.

²² Çoştı, a.g.e., 2011, ss. 90-91.

²³ Ahzab, 33/21: "Andolsun, Allah'ın Resûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır."

²⁴ Ahmet Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 29, 2016, ss. 177-209.

bilinçlenme ve dinî sosyalleşme anlamında önemli bir görev icra etmeye devam etmektedir.

Camilerin sosyolojik boyutuna dair birçok akademik çalışma bulunmaktadır. Bunlar arasında;

- Yakup Çoştu'nun "*Toplumsallaşma Sürecinde Dindarlığı Etkileyen Faktörler*" adlı doktora tezi,
- Muhammet Fatih Genç'in "*Yaygın Din Eğitiminde Gençliğin Eğitimi; Hollanda'da Havra, Kilise ve Camilerde Gençliğe Yönelik Eğitsel Faaliyet ve Üzerine Karşılaştırılmalı Bir Alan Araştırması*" adlı doktora tezi,
- İbrahim Özler'in, *Camilerin Zihniyet Değişimindeki Rolü: Erzurum Örneği*, adlı doktora Tezi,
- Gülderen Durna'nın "*Görme Engellilerde Dini Sosyalleşme*" adlı doktora tezi,
- Özcan Güngör'ün "*Modernizm Sürecinde Cami Cemaatinin Dinî Anlayışı: Batıkent örneği*" adlı yüksek lisans tezi,
- Şuayip Kurnaz'ın "*Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*" konulu yüksek lisans tezi,
- Orhan Ayaz'ın "*Sosyal Medyanın Ergenlerin Dinî Sosyalleşmelerine Etkileri*" konulu yüksek lisans tezi,
- Nefide Yüce'nin "*Göçmen Kadınların Dinî Sosyalleşmesinde Caminin Rolü; Danimarka Kopenhag Kocatepe Camii Örneği*" yüksek lisans tezi,
- Ramazan Akkır'ın "*Din, Sosyalleşme ve Toplumsal Uyum: Suriyeli Mülteciler Örneği*" adlı makalesi.

Yukarıda saydığımız çalışmaların yanı sıra benzer nitelikte birçok sosyolojik akademik çalışma bulunmaktadır. Bununla birlikte, camilerin dinî sosyalleşmeye

etkilerini merkeze alan bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiş, bu çalışma ile bu alana katkı sunulması amaçlanmıştır.

Bu araştırmanın problemi, camilerin toplumun sosyalleşmesine ve iletişimine olan katkılarının ne olduğu ile sosyal ve dinî hayatın gelişmesinde camilerin rolünü anlamaktır.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Araştırma, camilerin dini ve toplumsal işlevi, sosyal yaşama yansımalarını, bireysel ve toplum açısından etkileri konularını ele almaktadır.

İlkel toplumlardan günümüze din olgusu, sosyolojik bir gerçeklik olarak kendini kabul ettirmiştir. Nerede insan varsa orada din var olagelmıştır. Din, insanlık tarihi boyunca insanlığa etki eden bir olgudur.²⁵ Bununla birlikte 19. yüzyıldan itibaren Batılı sosyal bilimciler dinin birey ve toplum hayatı üzerindeki etkilerinin azalacağı ve sonuç olarak dinî düşüncelerin yok olacağı varsayımında bulunmuşlardır. Bu düşünceler *sekülerizm* tezi etrafında 20. yüzyılın ortalarına kadar güçlü bir destek görse de dinin birey ve toplum hayatı üzerindeki etkileri beklendiği ölçüde değişmemiştir. Örneğin Zuckerman'a göre din hala toplumlarda güçlü bir şekilde varlığını sürdürmekte, aydınlanmaya ve bilimdeki ilerlemelere rağmen toplum üzerindeki gücünü korumaktadır. Din, sosyo-dinî organizasyonlar vasıtasıyla fakirlerin doyurulması, evsizlere barınak temini, hastaların bakımı ve yetimlerin himaye edilmesi gibi insani sorunları hafifletme girişimlerinde işlevselliğini korumaktadır.²⁶

²⁵ Zuckerman, a.g.e., 2009, s. 12.

²⁶ Zuckerman, a.g.e., 2009, s. 14.

Din, toplumun bütünleşmesini sağlayan, toplumsal problemleri azaltan, sosyal birliği sağlayan bir kurallar bütünü olarak kabul edilmekle beraber çeşitli dinlerin bir arada yaşadığı toplumlarda, kimi zaman sosyal ayrışma ve çatışmaya da yol açabilmektedir.²⁷ Buradan hareketle Samuel Huntington, dünyadaki tüm çatışmaların kaynağını ideolojik bakış ve dinde aramakta ve gelecekte dünyada “*medeniyetler çatışması*” beklediğini öngörmektedir. Bunun aksine dindar kimlikli araştırmacılar ise dinlerin birleştirici yönüne vurgu yapmakta ve toplumların oluşumunda ve varlıklarını devam ettirmesinde ortak dil, kültür ve dinin önemine dikkat çekmektedirler. Bunun yanı sıra dinî pasif bir konuma koyma eğiliminde olan çalışmalar da vardır. Örneğin Haçlı seferleri, doğasında dinî bir görünüm sergiliyor olsa bile bu seferlere katılan paralı askerlerin birçoğunun ilk isteklerinin dinî yayılımdan ziyade ganimet toplama arzusu olduğu iddia edilmektedir. 13. yüzyılın başında gördüğümüz 4. Haçlı Seferi’nde haçlılar Kudüs’e gitmek yerine İstanbul’da konaklayıp şehri yağmalamışlardır. Daha yakın tarihli örneklere baktığımızda II. Dünya Savaşı sırasında Batı Avrupa’nın Yahudilere uyguladığı soykırımın da temelinde din yerine milliyetçilik duygularının ön plana çıktığı iddia edilebilir. Sekülerleşme tartışmaları çerçevesinde de kimi yazarlar dinin toplumlara yön vermedeki aktif gücünü gitgide kaybedeceğini değerlendirmektedir. Fukuyama gibi “*romantik-optimist*” siyaset bilimciler ise gelecek toplum algılarında çatışmalara ve bu çatışmalara yol açabilecek her türlü dinî ve ideolojik aşırılığa rol vermemektedir.²⁸

Toplumlar tarih süreci içinde büyük değişimler geçirmiştir. Batı’da 19. yüzyıl başlarında ortaya çıkan sanayileşme ve kentleşmenin etkisiyle toplumların dinsel olarak değişimi birçok sosyal araştırmaya konu olmuştur. Kentleşme, sanayileşme, ulaşım olanaklarının ucuzlaması, hızlanması, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması gibi

²⁷ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 314.

²⁸ Selman Yılmaz, *Türkiye’de Toplumsal ve Dini Değişimin İzleri: Ak Parti İktidarında Nereden Nereye*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2019, s.103.

unsurlar toplumsal değişimi hızlandırıcı unsurlardır. Müslüman toplumlardaki dini değerlerde yozlaşma, ruhi ve manevi bunalımlar, bencillik ve yalnızlık olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁹

Sanayileşme ve hızlı kentleşmenin getirdiği sosyal değişimin Müslüman topluluklarının dinî yaşantıları ve değerleri üzerinde olumlu ya da olumsuz birçok etkisi olmuştur. Bir taraftan bilimsel bilginin yaygınlaşmasıyla dogmatik inançların zayıflamasına neden olurken, diğer taraftan ise sanayileşme ve kentleşmenin getirdiği yeni sorunlar, dine yönelimi artırmaktadır.³⁰ Artan üretim ve yaşam koşullarının iyileşmesi, kapitalist üretim biçimleri ve tüketim alışkanlıkları insanların birbirine olan ihtiyacını azaltmakta, bireyselleşme ve yalnızlaşma süreçlerini hızlandırmaktadır. Böylece toplum içinde yalnızlaşan birey, sosyalleşme ihtiyaçlarını yeni mecralar ile gidermeye çalışmaktadır. Genç ve yetişkin bireyler daha çok sosyal medya ile bu açığı kapatma yolunu seçmektedirler. Fakat fiziksel temasın azaldığı ve gerçek anlamda arkadaşlıkların kurulamadığı bu platformlarda, sosyalleşme ihtiyacının tamamen giderilebileceği şüphelidir.

Yetişkinler ve özellikle de yaşlılar, bireyselleşme süreçlerinin ağırlığını daha yakından hissetmektedir. Geniş aile tipinin yerini çekirdek ailelerin almasıyla beraber bireylerin hayatlarının geri kalanını yalnız yaşamak zorunda kalmaktadır. Öyle ki bazıları ölüme bile yapayalnız gitmekte, vefatları ancak bedenlerinin çürümesiyle açığa çıkan kokulardan anlaşılmaktadır.

İletişim halinde olan bireyler biraya gelerek sorunlarını dile getirmekte, düşüncelerini paylaşarak kendilerini ifade imkânı bulmakta ve bu sayede psikolojik

²⁹ Günay, a.g.e., 1999, ss. 37-39.

³⁰ Ömer Kartal, *Modern Bireyin Temel Açmazı olarak Yalnızlaşma Sorunu: Wilhelm Ganazino'nun "Das Glück In Glücksfernen Zeiten" Romanı Örneğinde Sosyolojik Bir İrdeleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s.10; Ayrıca bkz.: Selman Yılmaz, *State, Politics, and Religion: Effects of Political and Social Change on the Relationship between State and Religion in Turkey, 2002-2012*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Pittsburgh, the Dietrich School of Arts and Sciences, Pittsburgh, 2013.

olarak rahatlamaktadırlar. Bu anlamda camilerde oluşan dost ve arkadaşlık ortamının getirdiği sohbet ortamı, bireylerin birbirleri ile olan iletişim ve alakaları; Allah'a yakınlık duymanın getirdiği psikolojik huzur ve rahatlık sayesinde bir nebze olsun yalnızlıklarından kurtulabilmektedir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Bu çalışma, ülkemiz Samsun ilinin Terme ilçesindeki cemaati ile sınırlıdır. Kadınların vakit namazlarına katılımlarının az olmasından dolayı araştırma, camilere düzenli olarak gelen on sekiz yaş üstü erkek cemaat ile sınırlı kalmıştır. Cami cemaatinden kasıt vakit namazlarını camide eda eden bireylerdir.

Çalışma, belli bir evren üzerinde yapıldığı için araştırmada elde edilen bulgular kendi evreni ile sınırlıdır. Alan araştırması Ekim-Aralık 2019'da tamamlanmakla birlikte Covid-19 sürecinin dinî sosyalleşmeye etkisini görebilmek, gelişen dini duyguları anlamak adına Temmuz 2020'de araştırmaya 4 kişi ile ek görüşmeler yapılmıştır. Çalışmamızda elde edilen bulgular bu minvalde yapıldıkları dönem ile sınırlıdır.

Açık uçlu sorularla oluşturulan bir mülakat çalışmasında, anketlerde olduğu gibi net cevaplar alınamayabilir. Katılımcılara “gönüllü katılım formu” çerçevesinde bilgilendirme yapılmış olmasına rağmen bazı katılımcıların kimliklerinin gizli kalmayacağı hususunda çekince göstererek mülakata katılmadıkları ve bazı katılımcıların da bazı sorulara yüzeysel cevaplar verdikleri görülmüştür. Katılımcıların konuşmaları sırasında kimi zaman konu dışına çıkmaları da verilerin toplanması ve değerlendirmesi sürecinde daha fazla emek harcamamıza neden olmuştur. Camiye sıklıkla gelen cami cemaatinin bir kısmının yaşlı olması ve işitme fonksiyonlarının zayıf olması gibi nedenlerden dolayı mülakat iletişiminde problemler yaşanmıştır.

Çalışmaya başlarken kişi başına düşen cami sayısının diğer bir ifadeyle cami yoğunluğunun yüksek olduğu bölgelerde dinî sosyalleşmenin daha fazla olacağı varsayılmıştır.

Türkiye genelinde Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı cami sayısı 2020 yılı verilerine göre 89.259 adete ulaşmıştır.³¹ Aynı dönemde Türkiye'nin toplam nüfusu 83 milyonun³² üzerinde olup Türkiye genelinde ortalama 932 kişiye bir cami düşmektedir.

Tablo 1: Cami ve Nüfus İstatistikleri ve İlk Üç Büyükşehir ve Karadeniz'e kıyısı bulunan İllerde Cami Başına Düşen Kişi Sayıları (2021)

İl	Nüfus	Cami Sayısı	Cami Başına Düşen Kişi Sayısı
İstanbul	15.462.452	3499	4419
İzmir	4.394.694	1914	2296
Ankara	5.663.322	3152	1796
Samsun	1.356.079	2738	495
Düzce	395.679	684	578
Zonguldak	591.204	1507	392
Ordu	761.400	2103	362
Trabzon	811.901	2306	352
Rize	344.359	1084	318
Giresun	448.721	1598	281
Bartın	198.979	805	247
Artvin	169.501	700	242
Sinop	216.460	1148	188
Kastamonu	376.377	2617	144

Bu tabloya göre büyükşehirlerden İstanbul'da 3499, Ankara'da 3152, İzmir'de 1914 ve Samsun'da 2738 cami bulunmaktadır.³³ Buna göre İstanbul'da 4419, Ankara'da 1796, İzmir'de 2296, Samsun'da ise 495 kişiye bir cami düşmektedir.

Bu istatistiklerden hareketle büyükşehirlerde camilerin geniş kapasiteli olması ve imar planlarında ibadet yerlerine daha az yer ayrılması gibi nedenlerden dolayı cami başına düşen kişi sayısının binleri geçtiği anlaşılmaktadır. Küçük şehirler ve ilçelerde

³¹ <https://stratejigelistirme.diyane.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

³² <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2020-37210>

³³ <https://stratejigelistirme.diyane.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

kırsal bölgelerin nüfusunun az olması, her köyde en az bir cami bulunması, cami başına düşen kişi sayısının az olmasına sebep olmuştur.

Bu çalışmanın yapıldığı Samsun ilinin ikinci büyük ilçesi Terme'nin nüfusu 72.354 kişidir. Bu ilçede bulunan cami sayısı 243'tür. Buna göre 297 kişiye bir cami düşmektedir. Bu veri ile Terme ilçesinde cami başına düşen kişi sayısının Türkiye ortalamasının çok altında olduğu görülmektedir. Yani daha az insana daha fazla cami ve din görevlisi düşmektedir. Buna göre Samsun Terme ilçesinde cami görevlileri ile cemaat arası sohbet etme ve soru sorma imkânının, gün içerisinde camide sosyal ortam oluşma olasılığının fazla olması, dolayısıyla bu bölgedeki insanların camilerde sosyalleşme ve dinî sosyalleşmenin diğer bölgelere göre daha yoğun olacağı da kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahsedilen sebepler minvalinde alan araştırması için Terme ilçesini seçmemizde etkili olmuştur.

ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Kavramsal Çerçeve

Sosyalleşme: *“Sosyal öğrenme ve etkileşim sürecinde, insanın kendinden önce var olan kuralları, değer ve inançları benimsemesi, içselleştirmesi ve buna uygun olarak kendisine verilen rolleri oynaması ve yaşamakta olduğu sosyal çevreye uyum sağlamasıdır.”* Bunu gerçekleştirirken kendine özgü kimlik kazanmakta ve toplumda yaşamasını mümkün kılan tutum ve davranışları (sosyal becerileri) öğrenmekte ve toplumun norm ve bilgi birikimini özümseyerek toplumun bir üyesi olmaktadır.³⁴

Dinî Sosyalleşme: Birey doğduğu andan itibaren başta ailesi olmak üzere etkileşime girdiği toplumun inanılan inanç sistemini, dinî tutum ve davranışlarını öğrenir,

³⁴ Çoştur, a.g.e., 2011, s. 19.

uygulamaya çalışır ve diğer bireyleri de etkileyebilir. Bu şekilde dinden kaynaklı sosyalleşme sürecine dinî sosyalleşme denilmektedir.³⁵

Araştırma Modeli

Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden yüz yüze mülakat (görüşme) ve katılımlı gözlem yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmada mülakatlar, konuşmalar, fotoğraflar, alan notları, kayıtlar ve araştırmacı günlükleri olarak bir dizi yorumlayıcı yöntem kullanılmaktadır. Bu araştırmada kullanılan mülakat (görüşme) sayesinde bireylerin düşüncelerini derinlemesine inceleme, irdeleme ve yorumlama imkânına kavuşulmuştur.³⁶

Nitel araştırmanın bir özelliği de araştırmayı test etmek ya da doğrulamak üzere bir teoriyle başlanmamasıdır. Bunun yerine tümevarım düşünce modeli uyarınca veri toplama ve çözümlene esnasında bir teori ortaya çıkarabilmektir. Bu da nitel araştırmaların esnek tabiatıyla ilgilidir.³⁷

Araştırmanın Alanı

Araştırmaya konu olacak bölgenin seçilmesi noktasında tez danışmanım ile yaptığımız görüşmeler neticesinde kişi başına düşen cami yoğunluğunun fazlalığı ve bölgenin tarafımızca bilinmesi gibi başlıca faktörleri göz önünde bulundurarak alan araştırmasının Samsun'un Terme ilçesinde uygulanmasına karar verilmiştir.

İlçe merkez ve köylerinde yer alan Fatih Camisi'nden 5, Sanayi Camisi'nden 8, Kuba Camisi'nden 4, Yalı Camisi'nden 6, Dört Yol Camisi'nden 6, Çiçekli Camisi'nden

³⁵ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 443.

³⁶ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, (çev. Mesut Bütün- Selçuk Beşir Demir), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016, s. 4.

³⁷ Creswell, a.g.e., 2016, s. 43.

2 ve Kozluk Merkez Camisi'nden 9 olmak üzere toplamda 40 kişi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Her ne kadar görüşmeler yukarıda zikredilen camilerde gerçekleştirilmiş olsa da katılımcıların bir kısmı yurt dışında Türklerin yaşadığı bölgelerdeki camiler hakkında da bilgi elde edilmesini sağlamıştır.

Veri Toplama Teknikleri

Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden mülakat (görüşme) ve katılımlı gözlem teknikleri ile gerçekleştirilmiştir. Teorik çerçeve, literatür taraması yapılarak elde edilmiştir. Bu çerçevede cami ve dinî sosyalleşme ile alakalı yapılmış tezler ve akademik çalışmalar taranmış ve bu literatür taramasına dayalı olarak camilerin dinî sosyalleşmeye etkilerinin neler olabileceği hususunda görüşme soruları hazırlanmıştır. Bu sorular vakit namazları sonrasında cami bahçesi veya müstemilatı gibi ortamlarda katılımcılara yöneltilmiştir. Görüşmeler, not alınarak ve ses kayıt cihazına kaydedilerek gerçekleştirilmiştir.

a. Görüşme

Sosyal bilimlerde özellikle sosyoloji bilimi araştırmacıları tarafından tercih edilen araştırma yöntemlerinden biri görüşme (mülakat) metodudur. Bireyin görüşlerini, deneyimlerini, duygularını ortaya çıkarması yönünden oldukça güçlü olan konuşmayı temel alan bir metottur. Bu yöntemle birey, konu hakkındaki düşüncelerini herhangi bir sınırlama olmaksızın serbestçe ifade edebilmektedir. Bu sayede katılımcının deneyimleri ve tutumları derinlemesine ortaya çıkartılabilmektedir.³⁸

³⁸ Belkıs Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksek Yöntem ve Araştırma*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.73.

Nitel araştırmalarda görüşmeler belirli adımların takip edilmesiyle gerçekleşir. Bu adımlar; görüşmelerin yapılması, görüşmelerden elde edilen verilerin transkripti ve son olarak çalışmanın raporlanmasıdır.³⁹

Görüşme soruları yarı yapılandırılmış ve açık uçlu olarak hazırlanmıştır. Katılımcılar gönüllülük esasına göre ve bireylerin fikirlerini özgürce beyan edebilecekleri ortamlar oluşturulmuştur. Katılımcıların sorulan sorulara doğru, rahat ve açık bir Şekilde yanıt vermesi için çalışmanın konusu, amacı ve önemine ilişkin gerekli bilgilendirmeler yapılmıştır. Veri toplama sürecinde kullanılan ses kayıt cihazı sayesinde konuşmaların kaydedilmesi, verilerin kaybedilmemesi ve ifadelerin tekrar tekrar dinlenebilmesine imkân verme açısından faydalı olmuştur.

b. Görüşme Soruları

Görüşme öncelikle *demografik* sorularla başlatılmıştır. Bu çerçevede katılımcıların yaş, eğitim durumu, mesleği, vb. demografik bilgileri elde edilmiştir. Ardından *tecrübe* ve *davranış* zelliklerini açıklayıcı sorular yöneltilmiştir. Bu tip sorular katılımcının geçmişte ve günümüzde anı, düşünce ve davranışlarının neler olduğunu ortaya çıkaran sorulardır. Örneğin “*Camide yaşadığınız ilk hatıralar nelerdir?*” gibi bir soruyla katılımcıların çocuklukta elde ettikleri izlenimleri irdeleme imkânı elde edilmiştir. Yöneltilen bir diğer soru grubu *algı* zerinedir. Bu tarz sorularla katılımcıların camilere gelişlerindeki psikolojik durumunun neler olduğunun anlaşılması amaçlanmaktadır. Burada, “*Nasıl hissettiniz?*” vb. sorularla katılımcıların camiye geliş sebepleri, ezan, Ramazan ve caminin zihinlerde oluşturduğu his ve duyguların neler olduğu belirlenmeye çalışılmıştır.

³⁹ Creswell, a.g.e., 2016, s. 163.

Cami cemaati ve din görevlileriyle ilgili sorular vasıtasıyla ise katılımcıların diğer cami cemaati ve görevlileri ile olan ilişkileri mercek altına alınmıştır. Bu sayede camideki sosyal ortamın, katılımcıların sosyalleşme ve dini sosyalleşmesine ne gibi katkıların olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Katılımcı gruba yöneltilen, çocuklarının/torunlarının camilerdeki yaz Kuran kurs ve etkinliklere katılımı sorusunun amacı, camilerdeki bu kurs ve etkinliklerin aile bireyleri dinî sosyalleşme etkilerinin ve nasıl gerçekleştiğinin belirlenmesidir.

Alan araştırmasına geçilmeden önce bir pilot çalışma uygulaması yapılmıştır. Bu çerçevede beş kişi ile görüşülmüş ve alınan dönütlere göre sorulara son hali verilmiştir.

c. Katılımlı Gözlem

Gözlem nitel araştırma yöntemlerinde veri toplama araçlarından biridir. Araştırmacı, çalıştığı konuyla ilgili kültürün içine girerek o kültürün bir parçası olmaya çalışarak gözlemlediği durumu mümkün olduğunca ayrıntılı bir şekilde betimlemeye uğraşır. Dışarıdan yapılan gözleme göre katılarak yapılan gözlem, gözlenen durumun derinlemesine anlaşılabilmesine ve geçerli bir biçimde öğrenilebilmesine olanak sağlar. Sosyal bir davranışı anlayabilmenin en kolay yolu, onu yaşayarak duymak ve anlamaktır. Örneğin bir mülteci veya yabancıya yaşadığı sorunlar incelenmek isteniyorsa bunun en etkili yolu, araştırmacının kendini mülteci olarak göstermesi ve gelen tepkileri ölçmesidir. Bir hapisane ortamı incelemesi de ancak orada bulunmakla en iyi şekilde anlaşılabilir.⁴⁰

Bu çerçevede, araştırma alanına dahil olan camilerde, cemaatten bir birey olarak vakit ve cuma namazlarına katılım gerçekleştirilmiş, namaz öncesi ve sonrası cami

⁴⁰ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayın, Ankara, 2005, ss. 55-70.

cemaati kendi arasında ve din görevlileri ile olan münasebeti, namaza katılım durumu, camilerin sosyal durum ve imkânları yerinde gözlemlenmiştir.

Verilerin Analizi

Bir araştırmada veri toplama, veri analizi ve rapor yazımı birbiri ile bağlantılı ve eř zamanlı gerçekleşen adımlardır. Verileri ses kayıt cihazından bilgisayar ortamına geçirdikten sonra tanımlama, sınıflandırma ve yorumlama yapılmıştır.

Araştırmada veriler için içerik analizi metodu kullanılmıştır. İçerik analizi, birbirine benzeyen verilerin muhtevasını belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirerek okuyucunun anlayacağı bir Şekilde yorumlamaktır.⁴¹ Görüşme kayıtları üzerine yapılan analizler sonucunda ilgili konu başlıkları tümevarımcı bir anlayışla oluşturulmuştur.

Görüşme yapılan bireyler için katılımcı kelimesinin kısaltılmışı olan “K” harfi kullanılmış, görüşme sırası, yaşa ve mesleğe göre (K1, y, meslek) Şeklinde format kullanılmıştır.

⁴¹ Ali Baltacı, *Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?* Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED) 2019, Cilt 5, Sayı 2, ss. 368-388.

I.BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN TEMEL KAVRAMLARI

1.1. SOSYALLEŞME

Sosyoloji, sosyal psikoloji, siyaset ve eğitim disiplinlerinde önemli terimlerinden biri olarak sosyalleşme, en geniş anlamıyla eğitim ve öğrenme süreci olarak kabul edilmektedir.⁴² Sosyalleşme sürecinde birey, içinde doğup büyüdüğü kültüre ve topluma katılarak toplumunun düşünce, gelenek, sembol, inanç ve davranış biçimlerini, normlarını ve yaşam tarzlarını isteyerek veya istemeyerek öğrenip benimsemekte ve buna uygun davranış geliştirmektedir.⁴³

İnsan, tabiatı gereği toplumsal bir varlıktır. Doğum itibari ile başlayan sosyalleşme süreci, hayatının sonuna kadar devam etmektedir. Birey, toplum içinde yaşamını sürdürürken toplumun kültürünü benimseyerek ve varlık kazanarak toplumun bir üyesi olmaktadır.⁴⁴

Sosyalleşme kavramını, sosyal bilim literatürüne sosyolojik bir tanımlama olarak kazandıran Georg Simmel'dir. "*The Problem of Sociology*" isimli makalesinde sosyalleşmeyi "*grup birliğinin sürekliliğinin sağlandığı etkileşim süreci*" olarak tanımlamaktadır. Simmel, sosyalleşme sürecinde birey gelişiminden daha çok, grup etkileşimi ve oluşumu süreciyle ilgilenmektedir. Ona göre toplumu birbirine bağlayan en önemli faktörler aile, din ve ekonomidir. Toplumsal etkileşim kalkarsa o zaman insan toplumda var olamaz. Sosyalleşmenin gelişimi, gücü ve biçimleri bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerine ve iş birliğine dayanmaktadır.⁴⁵

⁴² Antony Giddens, *Sosyoloji*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 201.

⁴³ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 434; Antony Giddens, a.g.e., 2012, s. 201.

⁴⁴ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 431.

⁴⁵ Çoştu, a.g.e., 2011, s. 43.

Jurgen Habermas, Talcott Parsons I. Bales ve F. Eklin gibi yazarların da içinde bulunduğu birçok sosyal bilimci sosyalleşmeyi insanın gelişme ve olgunlaşma süreçlerini içine alan bir kazanım süreci olarak tanımlamaktadır. Onlara göre sosyalleşme, hayat boyu devam eden süreçte birey içinde yaşadığı toplum veya grup davranış kalıplarını, düşüncelerini benimseyerek ve kişiliğine mal ederek o toplumun parçası olmaktadır.⁴⁶

Sosyalleşme kavramı üç farklı anlamda kullanılır. Bunlardan ilki, en genel haliyle bireyin sosyo-kültürel yaşama girme sürecini ifade eder. İkincisi, çocuk psikologlarının kullandıkları daha dar anlamda bebeğin ve çocuğun sadece ilk dönemlerini kapsayan sosyal eğitim sürecidir. Üçüncü anlamda ise sosyalleşme, bazı sosyologların tercih ettiği gibi büyümekte olan çocuk ve gencin ahlaki eğitimi ile ilgili sosyal öğrenme şekillerini adlandırılmak için kullanılmaktadır.⁴⁷

Bireyin içinde yaşadığı toplumun bir üyesi haline gelebilmesi, ancak kendinden önce var olan normları, bilgi, beceri, değer ve inançları öğrenip benimsemesine ve kendisine biçilen rolleri oynamasına bağlıdır. Tutum ve davranışların pekiştirilmesi veya baskılanması, toplum değerlerinin öğrenilmesine yardımcı olan unsurlardır. Bu süreçle birey, kendine özgü kimlik kazanarak toplumda yaşamasını mümkün kılan tutum ve davranışları (sosyal becerileri) öğrenir ve toplumun normlarını ve bilgi birikimini özümser. Böylece insan, bireysel farklılıklarına rağmen toplumla bütünleşmeyi ve toplumun kendine özgü belirlediği davranış ve düşünce kalıplarına uygun hareket etmeyi öğrenir.⁴⁸

Sosyalleşme, hayatın pratik faaliyetlerini düzenleyen dört büyük süreçten birisi olarak ele alınabilir. Bunlar benlik kazanma süreci, kullanma ve yararlanma süreci, karakterize etme ve nitelendirme süreci ve son olarak sosyalleşme sürecidir. Sosyalleşme

⁴⁶ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 435.

⁴⁷ Turhan Yörük, *Sosyolojik ve Sosyal Psikolojik Görüş Açısıyla Öğrenme, Etkileşme ve Sosyalleşme, Kültür ve Kişilik*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s. 46.

⁴⁸ Çoştur, a.g.e., 2011, s. 17.

süreci, bireylerin birbirlerini anlama ve kabullenmeye yönelik girişimleridir. Birey, dünyaya geldiği andan itibaren önce aile fertleri, akranları ile iletişime geçer. Bu süreçte iletişime geçtiği bireylerden hoşlanıp-hoşlanmama, sevip-sevmeme gibi birtakım duygusal ayrımlar yapar. Birey sevdiği insanlarla daha fazla vakit geçirmesi sonucu kendine özgü sosyal bir karakter geliştirebilir.⁴⁹

Dünyaya gözlerini açmasından itibaren birey, çevresindekilerle etkileşime girmeye ve etrafındakilere benzer davranışlar sergilemeye başlar. Etkileşim ve iletişim yoluyla insan; ailesinin, akrabasının, komşularının, mahalle ve şehrinin ve nihayetinde milletin bir parçası olduğunu öğrenmektedir.⁵⁰

Birey, anadilini, mensup olduğu grup veya toplumun değer yargılarını, davranışlarını, geleneğini, birtakım zevk ve becerilerini ve inancını öğrenip benimser. Diğer bir ifadeyle birey, bir bütün halinde topluma özgü yönelimler oluşturur.⁵¹ Sosyalleşmenin en yoğun yaşandığı dönemler, bebeklik ve çocukluk dönemleri kabul edilse de sosyalleşme bir ölçüde yaşam boyu sürmektedir. Bu süreç insanı, içinde yaşadığı toplumun değer ve bilgi birikimiyle donatmaktadır. İnsan, bireysel farklılığına rağmen kendine özgü davranış ve düşünce kalıplarına uygun hareket geliştirmektedir.⁵²

Günümüz sosyoloji çalışmalarında sosyalleşme konusuna yönelik iki yaklaşım söz konusudur.⁵³ Birinci yaklaşım sosyalleşmeyi “*sosyal rollerin öğrenme*” süreci olarak ele almaktadır. Birey, ait olduğu gruplara uygun olan rollerini öğrenip benimsemekte ve toplumun diğer üyeleriyle bütünleşmektedir. İkinci yaklaşım “*statü*” kavramını ön plana çıkarmaktadır. Burada bireyin toplum içerisinde aldığı yer ya da durum önem kazanmaktadır. Birey cinsiyetine, yaşına ve mesleğine göre toplum içerisinde farklı

⁴⁹ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 31.

⁵⁰ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, Evrim Yayın, İstanbul, 1988, s. 245.

⁵¹ Kağıtçıbaşı, a.g.e., s. 245.

⁵² Çoştı, a.g.e., 2011, s. 17.

⁵³ Çoştı, a.g.e., 2011, s.44.

statülere sahip olmaktadır. Bu statülerin her birinin içerdiği farklı davranış kalıplarının kişinin grup içerisindeki rolünü göstermektedir.⁵⁴

Rol, bireyin içinde bulunduğu konumda toplumun ondan beklediği tutum ve davranışlara sahip olmasıdır.⁵⁵ Burada bireyin rol ve statüsünde bireysel ve psikolojik etmenlerden ziyade toplumsallığın etkili olduğu görülmektedir. Bireyin kişisel rolleri ve statüsünü benimseyip benimsememe durumuna göre toplumla uyumu sağlanır. Sosyal rollerin öğrenilmesi ise sosyal etkileşim sonucu gerçekleşir. Sosyal etkinin, doğurduğu etkinin oranına göre bireyin sosyalleşme biçimi şekillenir. Birey diğer insanlarla benzerliklerinin ve farklılıklarının ayırımına vardıkça şahsiyet kazanabilmektedir. Kişiliğini kazanan, sosyal ilişkiler içerisinde bulunan ve toplumda yer edinen kimsenin sosyalleşmesi ise daha da kolaylaşmaktadır.⁵⁶

Sosyalleşmede çevre ve kalıtım faktörleri oldukça önemli rol oynar. Yapılan çalışmalar her iki faktörün de bireyin sosyalleşmesinde etkisi olduğunu göstermektedir. Bireyin sosyalleşebilmesi için süregelen bir toplumun varlığına, kişinin yeterli ve gerekli kalıtsal özelliklere sahip olmasına ve son olarak da bireyin diğer insanlarla iletişim kurma isteğinin bulunmasına ihtiyaç vardır.⁵⁷

1.1.1. Sosyal Etkileşim ve Sosyal Öğrenme

İnsanın yaşadığı çevre ve bu çevreyle girdiği ilişki birçok düşünür tarafından irdelenmiştir. İngiliz düşünürü Thomas Hobbes bu düşüncüyü “*insanoğlu, tabiatı gereği kendine düşkün ve başkalarının menfaatlerini hesaba katmayan bir varlık olmakla birlikte kendi varlığını topluma yararlı bir varlık haline dönüştüren, ona sosyal*

⁵⁴ Zeki Aslantürk - T. Amman, *Araştırma Metot ve Teknikleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999, ss. 37-39.

⁵⁵ Çoştı, a.g.e., 2011, s.32.

⁵⁶ Mustafa Erkal, *Sosyoloji Toplum Bilimi*, Der Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 90-91.

⁵⁷ Çoştı, a.g.e., 2011, ss., 22-25.

sorumluluklar kazandıran, başka bir ifade ile onu ‘sosyalleştiren’, toplumun kabul edilebilir bireyi haline getiren içinde yaşadığı toplumdur” şeklinde ifade eder. Ampirik Felsefeci John Locke, insan tabiatını üzerine bir şey yazılmamış boş bir levhaya benzetmiş ve toplumun, ona şekil verdiğini iddia eder. Fransız düşünür Jean Jacques Rousseau ise insanın içsel bir saflıkla dünyaya geldiğini, içinde yaşadığı toplumun onu olumsuz yönde değiştirdiğini ve toplumun insanı saf halinden uzaklaştırdığını belirtmektedir.⁵⁸ İnsanoğlunun doğuştan getirdiği unsurlar yok denecek kadar azdır. Bu durumda toplum, insanı “iyi” veya “kötü” şekilde etkilemektedir. Daha önceki nesillerden aktarılan kültürel kazanımlar, insanı “insan” yapmaktadır. Bu tartışmalardan yola çıkarak araştırmacıların bir kısmı, sosyal etkileşmeyi ve sosyalleşmeyi öne çıkarmaya çalışmış, diğer bir kısmı gelişmeyi, fiziki olgunlaşmanın bir gereği olarak gördükleri birtakım gelişme safhalarına bağlayarak sosyal öğrenmenin dolaylı etkisi olduğunu belirtmektedir.⁵⁹

Sosyal etkileşme sürecini hemen hemen bütün sosyologlar ve sosyal psikologlar, sistemlerinin temeline yerleştirmişlerdir. Ünlü sosyal doktrin tarihçisi olan Pitirim Sorokin, sosyal etkileşme durumunu şu şekilde tanımlar: “a) İnsan etkileşimi olmadan insanın zihni gelişimi mümkün olamamaktadır. b) İnsani düşünce ve kültürel değerler olmadan nesillerin etkileşimi mümkün olmamaktadır. Çünkü düşünce ve kültürel değerler, biyolojik olarak bir sonraki nesle aktarılamaz. c) Daima değişme halinde olan bir sosyokültürel âlemin uyarıları olmadan zihni ve fikri hayat gelişmemektedir. d) Kolektif tecrübe olmadan gerçek ve hatalı, doğru ve yanlış, normal ve anormal arasında bir ayırım yapılamamıştır. e) Hafıza ve muhayyile (imgelem) yalnız farklılaşmış gruplar içerisinde bulunan bireyler arasında meydana gelecek bir etkileşim zemini içerisinde ortaya çıkabilmektedir. f) Sosyal etkileşme olmasaydı, dil ve linguistik süreçler de

⁵⁸ Yörükkan, a.g.e., 2013, s. 33.

⁵⁹ Yörükkan, a.g.e., 2013, s. 34.

meydana gelmezdi.”⁶⁰ Kısaca sosyal etkileşim, bireylerin arasında gerçekleşen etkileşim süreci ile birbirlerinin hareketlerini kontrol etmelerini ve değiştirmelerini sağlayan bir süreçtir denilebilir.

1.1.2. Toplum Birey Etkileşimi

Sosyalleşme sürecinde bireyin tutum ve davranışlarının, dâhil olduğu grup veya toplumun normlarına tamamen uygun olduğunu düşünmek büyük bir yanılgıdır. Çünkü insan, doğru ile yanlış ayırt edebileceği olgunluğa erişmesiyle birlikte topluma uyum sağlarken, aynı zamanda kendisine gelen bilgileri kendi düşünce ve sorgulama süzgecinden geçirmektedir.⁶¹

İnsan, toplum ve kültüre karşı büsbütün edilgen varlık olmadığı gibi toplumdan gelen her şeyi birebir kabul eden bir varlık da değildir. Toplumun birey üzerinde etkisi olduğu gibi bireyin de topluma etkisi vardır. Bunun çoğu zaman açıkça fark edilmesi zor olsa da bireyin toplum üzerindeki etkisi azımsanamaz. Bireyin toplumu etkilediği kişiler; genelde peygamberler, dinî liderler, devlet adamları ve ünlüler olarak karşımıza çıkar.⁶²

Sosyalleşmenin özelliği, daima bir toplum için söz konusu olmasıdır. Toplumla bireyin etkileşimi, sosyalleşmenin anlaşılmasında önemli bir konu olarak kabul edilmektedir. Birey, doğduğunda birçok şeyi hazır bulmakta ve içerisinde bulunduğu toplumda yaşamını sürdürmektedir. Toplum ile birey arasında *diyalektik* diyebileceğimiz bu süreç, sosyalleşme ile gerçekleşmektedir. Sosyalleşme, toplumun kuruluşunda üç boyutta ele alınır. Bunlar dışsallaşma, nesnelleşme ve içselleşme süreçleridir.

Toplumun diyalektik sürecinin birincisi dışsallaşma, bireylerin fiziksel ve zihinsel faaliyetleriyle dünyaya doğru sürekli tepkide bulunmasıdır. Bu, insanın yapısı gereğidir.

⁶⁰ Yörükan, a.g.e., 2013, s. 37.

⁶¹ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 436.

⁶² Okumuş, a.g.m., 2014, s. 431.

Bu açıdan insanın varoluşu, insan ile bedeni ve dünyası arasında bir denge kurma faaliyetinin tezahürüdür.

İkincisi nesnelleşmedir. İnsan kendi içinde bütünleşerek bir olgu haline gelmesi ve kültürleşmesidir. O, biyolojik gelişmesini tamamlarken kendine kültür denilen bir dünya kurmakta, bunu yaparken de kendisine göre kültürel bir ölçü aramaktadır. Bu, insanın (maddi-manevi) kendi ürettikleridir. İnsan, toplum ve kültür oluşumları içinde seçkin bir konuma sahiptir. Çünkü insan, ancak diğer insanların da içinde bulunduğu bir toplumla anlamlı olmaktadır.⁶³

Sürecin üçüncü aşaması içselleşmedir. İçselleşme, nesnelleşen insanın subjektif yapılarını belirler hale gelecek şekilde nesnel dünyayı bilincinde yeniden özümseme olayıdır. Bu durumda toplum, bireyin bilincini şekillendiren bir aracı görevi görmektedir. Başka bir deyişle bireyler içinde bulunduğu normları, gelecekte alacağı rolleri, bu rol ve grupta elde ettiği yere göre kendisinden beklenen davranış ve yetenekleri, grubun kültürünü oluşturan değerleri ve inançları öğrenip benimserler. İnsanın içinde yaşadığı sosyo-kültürel kural ve değerleri özdenetim mekanizmaları ile özdeşleştirilmesi sürecine içselleştirme denir.⁶⁴

Sosyalleşmenin başarısı, insanın öznel dünyası ile toplumun nesnel dünyası arasında bağlantı kurulmasıdır. Bireyler eğitim ve sosyo-kültürel etkileşim ile elde ettikleri bilgileri dünyayı anlama, anlamlandırma ve yorumlama şeklinde içselleştirirler. Bu da bireyin belirli bir "*kimlik*" çerçevesinde sosyalleşmesini sağlamaktadır.⁶⁵

⁶³ Niyazi Akyüz, "Dinin Nesnelleşmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, S. 1, 1997, ss. 295-296.

⁶⁴ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54.

⁶⁵ Akyüz, a.g.m., 1997, ss. 295-296.

1.2. DİN

Din, en kısa şekilde kutsalın tecrübesi olarak tanımlanır.⁶⁶ İslam bilginleri dini insanların kendi iradeleriyle dünyada iyiliği, ahirette kurtuluşu amaçlayan, Allah tarafından konulmuş ilahi bir kanun olarak tarif eder.⁶⁷

Din, insanlara psikolojik anlamda destek olan güçlü bir olgudur. Bireyin hayatına maddi ve manevi destek sağlamaktadır. İnsanın güçlü bir irade oluşturmasında Allah sevgisi ve korkusu etkilidir.

Sosyoloji, genel olarak dinin kaynağı ve mahiyeti ile meşgul olmaz. Ancak dinin sosyal şartlarla münasebetine bakar. Din ne şekilde tarif edilirse edilsin ve hangi isimle anılırsa anılsın dinlerin iman, ibadet ve toplum olarak üç özelliği öne çıkmaktadır. Din, insan ve toplum ile beraber var olan bir unsurdur. İnsan nerede varsa orada din vardır denilebilir. O halde din sosyal bir gerçeklik olarak kabul edilmiştir.⁶⁸

1.2.1. Dinin Toplumsal İşlevselliği

Din toplumsal işlevler açısından değerlendirildiğinde, toplumu bütünleştiren kurumların en önemlisinin “*din*” olduğu iddia edilebilir.⁶⁹ Din, insan topluluklarını birleştiren büyük bir güç ve toplumu bir arada tutan bir tutkaldır. Bireyler arasındaki dayanışmayı sağlayan önemli bir etkendir.

Din, sosyal ilişkiler ağının üzerini bir örümcek ağı gibi örmüştür. Bu ağ, doğruluk ve istikrar görüntüsü veren bir şemsiye ve kubbe gibidir. Din toplumsal kurumlara işlerlik ve devamlılık sağlamaktadır. Dinin, bütünleştiricilik işlevi en açık şekilde ibadetlerde görülmektedir. Örneğin Müslümanlarda cuma, Yahudilerde cumartesi ve Hristiyanlarda

⁶⁶ Sezen, a.g.e., 1998, s. 29.

⁶⁷ Günay Tümer, “Din” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 1994, ss. 312-320.

⁶⁸ Sezen, a.g.e., 1998, s. 13.

⁶⁹ Mustafa D. Dereli. "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine: Peter L. Berger'in Din Fenomenine Yaklaşımı." *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, C. 1, Kütahya, 2015, ss.31-45.

pazar günü kutsal kabul edildiğinden dolayı diğer günlere nazaran bu günlerde ibadetlerin daha büyük kitleler halinde topluca yerine getirildiği görülmektedir. Bu durum, dinin toplumlara birleştiren işlevini açık bir şekilde göstermektedir.

Din, insanların toplumsal kurallara uymaları noktasında önemli bir görev üstlenir. Toplumsal kontrol, bireyi sadece dışta kontrol etmez. Kişinin bilincinde içselleştirerek “*vicdan*” olarak onu kontrol eder. Bu kurallar, bireyin vicdanında yerleşmedikçe dıştan gelen kontrollerin etkili olacağı düşünülemez. Dinin işlevlerinden birisi de insan bilincini şekillendirerek kişinin toplum ve din tarafından hoş karşılanmayan işlerden uzak durmasını sağlamaktır.⁷⁰

1.3. DİNİ SOSYALLEŞME

İnsan aile ortamından başlayarak tüm toplumsal alanlarda sosyal etkileşim ve sosyalleşme ile inancını, dininin gerek ve kurallarını öğrenir ve hayatına tatbik eder. Etkileşim yoluyla birey bilinçli veya bilinçsiz, toplumda inanılan ve yaşanan dini öğrenir ve uygulamaya çalışır. Bu dinden kaynaklı sosyalleşme sürecine, dinî sosyalleşme denmektedir.⁷¹

Din, insanın içinde var olduğu bir sisteme inanmayı ifade eder. Dinî davranışlar ise toplumsal etkileşim süreci içerisinde kazanılmaktadır. İnsanlar dinî bilgilerini, inançlarını ve ibadet alışkanlıklarını sonradan edinirler.

Dinî sosyalleşme, toplumsal faktörlerin bireylerin anlayış, inanç, algı ve yaşayışları üzerinde etkisinin olduğu etkileşimsel bir süreçtir. “İdeoloji, bilim, ekonomi, eğitim, siyaset, ahlak, hukuk, aile ve boş zaman gibi sosyalleşme süreçleri ifade edilebileceği gibi dinî sosyalleşme/ dinsel sosyalleşme sürecinden de bahsedilebilir”. Dinî sosyalleşme ile

⁷⁰ Dereli, a.g.m., 2015, ss. 31-45.

⁷¹ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 443.

sosyal kontrol, kimlik, dinsel meşrulaştırma, din değiştirme, mezhep ve dinî grup değiştirme, din eğitimi, dindarlık, dindarlaşma olgularını ele alınmaktadır. Din ile toplum arasında dinî sosyalleşme etkenlerinin bireylerin dinlerini öğrenme ve yaşamasında önemli etkenlerdir.⁷²

Dinî toplumsallaşma ya da sosyalleşme, *kişinin mensubu olduğu dinin ya da dinî geleneğin kendine has inanç, öğretisi ve kurallarının altında nasıl bir dinsel tutum geliştirmesi gerektiğini öğrenmesi ve içinde bulunduğu toplumun dinî alışkanlıkları ve beklentilerine uygun davranış ve rolleri sergilemesi ile mümkün olmaktadır.*⁷³

Dinî sosyalleşme, din ile sosyalleşme ve dinsel sosyalleşme terimleri toplumun dinî yapısını, yaşamını ve bireyin dinini öğrenmesi ve dindarlaşma sürecini ifade edilen kavramlardır. Gerek dinsel sosyalleşme süreçlerinde gerekse diğerlerinde toplumun norm, değer ve inanç sistemine dâhil olması, bunların öğrenilmesi, onaylanması ve benimsenerek davranış kalıbı haline getirilmesi ve son olarak da gelecek nesillere aktarılması dinin işlevselliğinin önemini ortaya koymaktadır.⁷⁴

1.3.1. Dinî Sosyalleşme Etkenleri

Dinî sosyalleşme de sosyalleşmedeki gibi çeşitli sosyalleştirici araçlar vasıtasıyla gerçekleşir. Bunlara dinî sosyalleşme etken veya ajanları denilmektedir. Dinî sosyalleşme sürecinde en etkili etken ailedir. Aileyi takiben dinî grup ve kurumlar, toplumsal çevre, akran grupları, okul, kitle iletişim araçları (TV, internet vb.) gibi sosyalizasyon etkeni/ajanları aracılığıyla birey, sosyal deneyimlerini içselleştirir ve sosyal kişiliğini geliştirir.⁷⁵

⁷² Okumuş, a.g.m., 2014, s. 434.

⁷³ Çoştu, a.g.e., 2011, s. 24.

⁷⁴ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 453.

⁷⁵ Mustafa Arslan, "Dini Toplumsallaşma ve Temel Etkenleri; Türk Geç Ergenleri Arasında Uygulamalı Bir Araştırma." *Akademi Araştırmalar Dergisi*, S. 31, 2006, ss. 61-78.

1.3.1.1. Aile

İnsanın hayatı anlama ve anlamlandırma çabası içinde olması, yaşadığı büyük sorunlar karşısındaki acizliğini ve güçsüzlüğünü aşkın olan varlığa dayanarak aşması ve aşkın olana sığınma ihtiyacı gibi etmenler, dinlerin varlıklarını sürdürebilmesinin en önemli nedenlerindendir. Bireyin kendisi, ailesi(anne, baba, kardeşler, büyükbaba, büyükanne, yakın akrabalar), ve çevresiyle güçlü bir birliktelik kurarak dayanışma içerisinde yaşamını sürdürmeye çalışması, ilişkili olduğu din ile bağının devam etmesine ve bu ilişkinin gelişmesine katkı sağlar.

Sosyal bilimciler öteden beri çocukların dinî kimliklerinin oluşumunda ve din doktrinlerine uygun davranışlarının geliştirilmesinde ve pekiştirilmesinde ailenin güçlü bir etkisinin bulunduğu dikkat çekmektedirler. Bireyin ilk dinî bilgilerini⁷⁶ ve ilk dinî eğitimini, dinî pratik ve tercihlerin bireylere aktarıldığı en önemli kurumdur.⁷⁷

Eğitim ve diğer yollarla alınan dinî bilgi ve öğretilerin, bireyin dinî kimliğinin şekillenmesine yönelik etkisi, ailenin pekiştirmesine bağlıdır. Eğer söz konusu bu pekiştirme gerçekleşmezse öğretilerin pratiğe geçirilmesi yani bireyin tutum ve davranışlarına yansımaları güçleşebilir.⁷⁸

Bireyin çocukluktan itibaren büyüklerini örnek ve model alması için en uygun ortam aile ortamıdır. Ailede çocuğa gündelik hayat içinde rastgele veya belirli bir çerçevede din eğitimi verilir. Aile içinde yapılan ibadet, dua, dinî tören, dinî tutum ve davranışlar sayesinde birey, sürekli olarak bu dinî sosyalleşmenin etkisi altında yaşamaktadır.⁷⁹

⁷⁶ *Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2014, s. 113. Kişilerin dini bilgi ve kaynaklarına bakıldığında dini bilginin kaynağını ‘ailem ve yakın çevrem’ açıklayanların oranı % 91,8 olduğu görülmektedir. Ankette birden fazla seçenek aynı anda işaretlenmektedir.

⁷⁷ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 4.

⁷⁸ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 95.

⁷⁹ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 449.

Çocukların dinî sosyalleşmesinde ebeveynleri ile olan yaş farkları da çocuğun dinsel sosyalleşmesine etki etmektedir. Yapılan araştırmalarda, anne ve babanın birbirlerinden farklı dinî tutum ve davranışlarda bulunması, Ebeveyn ile çocuk arasında yaş farkının derinleştiği durumlarda çocukların, anne-babalarıyla farklı dinî tutum ve davranış edinmeye meyilli oldukları tespit edilmiştir. Rol model alınan anne ve babanın dinî bilgisi ve davranış düzeyinin niteliği gibi çeşitli faktörler, çocuğun dinî sosyalleşme sonuçlarının farklılaşmasına da neden olmaktadır.⁸⁰

Çocukların dinî sosyalleşmesinde aile bireylerinin dinî bilgi seviyesinin yanında hayat standartları, kültür düzeyleri ve çalışma şartları gibi unsurların da etkili olduğu bilinmektedir.⁸¹ Aile, sadece çocukluk çağında değil, yetişkinlik döneminde de önemli bir dinî sosyalleşme aracı olarak kabul edilir.

Dinî sosyalleşmenin, dinsel yaşantının yüksek düzeyde olduğu ailelerde diğerlerine oranla daha başarılı ve daha etkili olduğu görülmektedir. Buna göre dini yaşantının daha canlı bir şekilde yaşandığı ailelerde çocuklar, dine daha yakın ve yatkın olmaktadır. Bu etkilerin tersi durumlar da olabilmektedir. Mesela kimi durumlarda dindar ailenin çocukları dine ve dindarlığa mesafeli olabilirken dindar olmayan ailelerin çocukları da farklı sebep ve süreçlerle dindar bireyler olabilmektedir.⁸²

1.3.1.2. Din

Dinî sosyalleşmede en önemli ve etkili faktörün aileden sonra dinin kendisinin olduğu söylenebilir. Bir bütün olarak din, toplumun genel sosyalleşmesi ve çeşitli dinî etken (ezan, hutbe, dinî bayram ve merasim) ve kurumlar (cami vb.) aracılığıyla dinî

⁸⁰ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 82.

⁸¹ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54.

⁸² Okumuş, a.g.m., 2014, s. 449.

sosyalleşme sürecinde etkili roller üstlenir. Din, dinî sosyalleşmenin en belirleyici unsurudur.⁸³

Din toplumsal alanda semboller, imgeler ve değerler yoluyla tezahür etmektedir. Dinin toplumsal yansımaları genelde ibadet, merasim ve kurumsal yapılar ile gerçekleşir. İslami kurumsal yapı Hz. Muhammet'ten günümüze camiler etrafında şekillenir. Camilerde bulunan semboller birey üzerindeki dini çağrışımları artırmakta ve pekiştirmektedir. Bireyin toplumsal alanda ortaya çıkan ve kurumsallaşan dinle olan etkileşimi, ancak sosyalleşme ile belirginleşir.⁸⁴

Dinin kendisi sosyalleşmede etken ve araçtır. Etkileşim içerisinde olan birey, din ile sosyalleşirken aynı zamanda toplumun sosyalleşmesine de yardımcı olmaktadır.⁸⁵ Sosyalleşme sürecinde, birey dinî inanç ve pratiklerini benimser ve buna uygun tutum ve davranışlar geliştirmektedir.⁸⁶

1.3.1.3. Eğitim

Eğitim yoluyla dinî sosyalleşme, dinî kültür unsurlarının bireylere aktarılması yoluyla gerçekleşir. Eğitimde planlı bir şekilde dinî bilgi ve öğretilerin formal ve infomal şekilde aktarılması söz konusudur. Bu sistematik yapının amaçları ve hedefleri önceden planlanmaktadır. Eğitim, istendik tutum ve davranış kalıplarının öğrenilmesini, istenmeyen davranışlarının da değiştirilmesini amaçlar. Toplumsal mirasın kuşaktan kuşağa aktarılmasında ve toplum bütünlüğünün sağlanması konusunda eğitim önemli bir etken ve araçtır.⁸⁷

⁸³ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 449.

⁸⁴ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 70.

⁸⁵ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 448.

⁸⁶ Günay, a.g.e., 1999, s. 90.

⁸⁷ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 48.

Örgün eğitim faaliyetleri olarak anaokulundan başlayarak orta ve yükseköğrenime kadar olan süreçte bireyin toplumsal rolleri ve değerleri edinmesi, dinî sosyalleşmesinin önemli etkenlerinden biri olmakla beraber bu aktarımın yine de sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.⁸⁸

Ailede başlayan örgün din eğitimi okullarda din dersiyle, camilerde ise Kur'an öğretimiyle devam etmektedir. Ülkemizde gerçekleştirilen örgün din eğitimi, devlet eğitim kurumları aracılığıyla sunulan eğitim faaliyetleridir. Millî Eğitim Bakanlığına bağlı kurumlarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi zorunlu; Temel Dinî Bilgiler, Hz. Muhammed'in Hayatı ve Kur'an-ı Kerim dersi seçmelidir. Din eğitimi ağırlıklı olarak Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Kur'an kurslarında, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı İmam-Hatip okullarında ve üniversitelerde yer alan ilahiyat fakültelerinde din eğitimi verilmektedir.

İnformal yollarla gerçekleştirilen ikinci sıradaki din eğitimi ise ailede başlamakta sonrasında örgün eğitim kurumlarından yaygın eğitim kurumlarına, dinî kurumlardan kitle iletişim araçlarına varıncaya kadar geniş bir alana yayılmaktadır. Camilerde verilen vaaz ve hutbeler, dinî konferans ve seminerler ile dinî grup ve cemaatlerin öğretileri, basım, dijital medya, sosyal medya vb. edinilen bilgiler informal bir din eğitiminin öğeleridir.⁸⁹

1.3.1.4. Toplumsal Çevre

Birey dinî inanç, tutum ve davranışlarını kişisel olarak yakın olduğu, kendilerine bağlılık duyduğu, rol model aldığı insanlardan kazanır ve özümser. İnsanın dinî, kültür unsurlarıyla olan etkileşimi bireyler ve kurumlar yoluyla gerçekleşmektedir. Bu

⁸⁸ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 90.

⁸⁹ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 92.

nedenledir ki bireyin dinî tercih ve kabulleri, çevresiyle olan etkileşim ve ilişkisi oranında şekillenmektedir.⁹⁰

Ailede başlayan sosyalleşme, ergenlik dönemiyle beraber akran/yaşıt grupları, okul ve üniversite arkadaş gruplarına kadar genişler. Yetişkinlik döneminde ise ekonomik, sosyal, siyasal ve dinî organizasyonlar, meslek kuruluşları, spor kulüpleri, sivil toplum örgütleri, dinî cemaatler vb. dernekler vasıtasıyla edindiği iş arkadaşlarıyla devam eder. Bireyin katıldığı grubun amacı ve beklentileri çerçevesinde hareket etmesi beklenir. Bu beklentiye cevap verebilme durumuna göre bireyin grupla olan ilişki seviyesi artar ya da azalır. Sonuç olarak, bireyin sosyal yaşamında ve çevresinde pek çok insan ve grupla etkileşim halinde bulunması bireyin dinî sosyalleşmesi açısından önemlidir.⁹¹

1.3.2. Dinî Sosyalleşme Safhaları

Çocukluk dönemiyle başlayan dinî kültür unsurlarına yönelik ilgisi, ergenlikle belli bir istikamet alır ve yetişkinlik döneminde de olgunlaşmaktadır. Bu nedenle dinî sosyalleşme, kişinin doğumuyla başlayıp hayatın tüm alanında hayat boyu devam eden bir süreci içermektedir. Hayat boyu devam eden bu uzun ve karmaşık dinî bilgilenme/bilinçlenme süreci çocukluk, ergenlik/gençlik ve yetişkinlik şeklinde üç dönem olarak gruplandırılabilir.⁹² İnsan hayatı açısından bu üç dönem, bize önemli bilgiler sunmaktadır. Bilişsel ve zihinsel gelişime paralel olarak çocukluk ve ergenlik döneminde insanın düşünce ve davranışlarında önemli değişiklikler meydana gelmektedir. Bu nedenle her bir evreden diğerine geçişte dinî anlayış bakımından birtakım farklılaşmaların yaşanması söz konusu olabilmektedir. Bunda hiç kuşkusuz,

⁹⁰ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 443.

⁹¹ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 51.

⁹² Günay, a.g.e., 1999, s. 244.

içinde bulunulan gelişim döneminin psikolojik etkisi yanında, sosyal etkenlerin de rolü bulunmaktadır.⁹³

1.3.2.1. Çocuklukta Dinî Sosyalleşme

Çocukluk, dinî sosyalleşme deneyiminin kazanılmaya başlanıldığı ilk dönemdir. Bu dönemde çocuğun bilişsel ve zihinsel gelişimine bağlı olarak dinî tutum ve davranışları gelişir. Çocuğun dinî yöneliminde anne ve babanın önemli bir rolü bulunmaktadır.⁹⁴

Çocuk dünyaya dini, ahlaki değerlerle birlikte gelmez. Bireyin çevresi ve onun bireye sunduğu modellerin, toplumsal faktörlerin kişinin dindarlığının oluşumuna etkisi büyüktür. Bireyin sosyalleşmesinde ailesi, okul ve arkadaş çevresi en önemli üç etkindir. Çocuklar iki ya da üç yaşına geldiklerinde kardeşleriyle, kuzenleriyle veya komşu yaşıt akranlarıyla ilişki kurmaya başlar ve yan yana oynayabilirler. Dört yaşlarında ise birlikte oynama becerileri gelişir. Zaman içerisinde gelişen ilişkiler nedeniyle ailesinin kontrolü de azalabilir.⁹⁵

Hayal ile gerçeğin birbirine karıştığı 3-6 yaş evresinde yaşadığı dinî tecrübe, çocuğun psikolojisine diğer evrelerde yaşanacaklara oranla daha köklü bir şekilde yerleşmektedir. Çocuk, edindiği dinî bilgileri hayal dünyasında birleştirebilir ya da içselleştirebilir. Şüphesiz bu, çocuğun dinî duygusunun gelişmesi açısından bir avantajdır. Bu durum dezavantaj olarak da düşünülebilir. Şöyle ki birey, ilk çocukluk evresinde kendisine din olarak anlatılan bütün dinî inanç esaslarını kolaylıkla kabul edebilir. Fakat

⁹³ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 101.

⁹⁴ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 102.

⁹⁵ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 60.

bireyin düşünme melekesi geliştikçe bunları anlayıp kavrayabilir, bir kısım bilgileri de kritik ettikten sonra da kendisine mantıksız gelenleri atabilir.⁹⁶

Hız. Peygamber, her çocuk temiz bir fitrat ile doğduğunu ve ailesinin etkisiyle dinî tercihinin şekillendirildiği belirtmektedir.⁹⁷ Bu açıdan çocuk, ailesinin inancına göre Yahudilik, Hristiyanlık ya da başka herhangi bir dinle sosyalleşir ve farkında olarak veya olmayarak onu kabul eder. Çocuğun sosyalleşmesinin ilk basamağını aile oluşturmaktadır. Ailenin dinî öğreti, yaşantı ve davranışları sayesinde çocuğunun dinî duyguları geliştirebileceği gibi yanlış bilgilendirme, cezalandırmalardan dolayı da çocuğun dinden soğumasına, dinî duyguların körelmesine sebep olabilmektedir.⁹⁸

Çocukların dinî sosyalleşmesi genellikle din eğitimi ve sosyal öğrenme yoluyla gerçekleşir. Dinî sosyalleşme aile içerisinde aile bireyleri, (anne, baba, kardeş, büyükanne, büyükbaba gibi) okullarda öğretmenler, gündelik yaşamda ise etkileşime girilen bireyler, akran grupları ve kitle iletişim araçları tarafından gerçekleşmektedir.⁹⁹

Çevresindeki bireylerin yaşantısı, çocuğun tutum ve davranışları üzerinde oldukça etkindir. Sosyal öğrenme ile çocuğun etrafındaki kişiler onun ayna benliğini oluşturmaktadır. Ayna karşısında bireyin kendisine çeki düzen vermesi gibi çocuk da çevreden aldığı tepkilere göre davranışlarını düzenler. Çocukluk çağında bireyler dinî bilgi, tutum ve davranışlarını yetkin kişilerin öğretmesi, rol model olarak benimsenen kişinin taklit edilmesiyle ya da çevresindeki bireyleri ayna benlik olarak işlev görmesiyle kazanmaktadır.¹⁰⁰

⁹⁶ Vejdi Bilgin, “Dini Sosyalleşme ve Dini Bilinçlenmede Caminin Yeri ve Önemi”, *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, s. 188.

⁹⁷ Buhârî, Cenâiz, 92.

⁹⁸ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 98.

⁹⁹ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 437.

¹⁰⁰ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 102.

Çocukluk döneminde gerçekleşen dinî sosyalleşme, çocuğun hem ahlaki hem de sosyal gelişiminde önemli işlevler görmektedir. Nitekim yapılan araştırmalarda başarılı bir dinî sosyalleşme geçirmiş çocukların, yetersiz veya başarısız bir dinî sosyalleşme yaşamış olanlara oranla öz güvenlerinin daha yüksek olduğu ve sosyal ilişki kurmada daha başarılı oldukları anlaşılmıştır.¹⁰¹

1.3.2.2. Gençlikte Dinî Sosyalleşme

Psikolog ve sosyologlar, dinî gelişimin önemli bir dönemi olarak görülen ergenlik/gençlik dönemleri üzerinde ciddiyetle durmaktadırlar. Ergenlik, çocukluktan yetişkinliğe bir geçiş dönemidir. Bu dönem genel olarak sınırları çizilememekle birlikte 13-25 yaşları arası kabul edilmektedir.¹⁰² Bu dönem birey için kimlik kazanma, kendine ait dünya görüşü edinme, sahip olacağı değerleri oluşturma dönemi olarak nitelendirilmektedir. Kişilik ve karakter gelişiminin temelleri altı-yedi yaşlarına kadar ana çizgilerini belirlemekte ve gençlik dönemi sonunda son şeklini almaktadır.¹⁰³

Ergenlikte yaşanan fiziki ve ruhi değişim, çocuklukta başlayan dinî farkındalık artarken diğer taraftan da kişisel dinî bunalımlar ortaya çıkabilmektedir.¹⁰⁴ Ergenlikle birlikte artan bağımsızlık duygusu ve bundan kaynaklı eleştirel düşünce eğilimleri, bireyin önceden öğrendiği bilgilerini gözden geçirmesine ve yeni öğrendiği bilgiler ile eskiler arasında sentez kurmasına olanak sağlamaktadır. Bu, ergeni şüphelere ve iç çatışmalara, düşünsel karmaşa ve bocalamaya itebilmektedir.¹⁰⁵ Ergenlikte dinsel aktarım süreci, kaynaktan (ebeveyn, okul, önemli kişiler, kitle iletişim araçları vb.) hedefe giden

¹⁰¹ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 451.

¹⁰² Muhammet Fatih Genç, *Yaygın Din Eğitiminde Gençliğin Yeri "Hollanda'da Havra, Kilise ve Camilerde Gençliğe Yönelik Eğitsel Faaliyet ve Hizmetler Üzerine Karşılaştırmalı bir Alan Araştırması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 30.

¹⁰³ Arslan, a.g.e., 2006, ss. 61-78.

¹⁰⁴ Çoştu, a.g.e., 2011, 60.

¹⁰⁵ Arslan, a.g.e., 2006, ss. 61-78.

mesaj bazen kabul edilmekte, bazen eleştirilmekte ve bazen de reddedilmesi söz konusu olabilmektedir.¹⁰⁶

1.3.2.3. Yetişkinlikte Dinî Sosyalleşme

Birey, genel sosyalleşme sürecinde olduğu gibi kendine özgü dinî bir kimlikle yetişkinlik dönemine girer. Önceki dönemlerde kazanılan dinî bilgi ve öğretiler yetişkinlik dönemini şekillendirmektedir. Yetişkinlik dönemi diğer evrelere ile kıyaslandığında sosyalleşmenin bu dönemde durağanlaştığı görülmektedir.

Toplumda gerçekleşen sosyal ve ekonomik değişimler dinî algılayış, tutum ve davranışlara etki etmektedir. Yaşam döngüsü içerisinde gerçekleşen bu değişimler dinî sosyalleşmeyi de etkilemektedir. Dinî tutum ve rollerdeki değişimler karşısında yetişkin, yeni duruma uymak zorunda olduğu toplum ile bütünlüğü koruyabilmek için yeni bir dinî sosyalleşme sürecine girmektedir.¹⁰⁷

Bireyde görülen biyolojik, psikolojik ve sosyal değişimlere göre, yetişkinlik dönemini üç alt sürece ayrılmaktadır. Genç yetişkinlik dönemi olarak adlandırılan 25-40 yaşları arası dönem, bireyin çocukluk ve ergenlik bağlarından kurtularak özerk birey haline geldiği dönemdir. Bu dönem bireyin toplumda yer edindiği, aile kurduğu, ideallerini gerçekleştirmeye başladığı, iş sahibi olduğu, mesleki ilerleme ve üretkenlik bağlamında doyuma ulaştığı bir süreçtir.¹⁰⁸

İkinci dönem olan orta yetişkinlik dönemi, 40-65 yaşlarını kapsamaktadır. İlk yetişkinlik dönemine göre biyolojik kapasitesi azalan bireyin toplumdaki saygınlığı

¹⁰⁶ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 104.

¹⁰⁷ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 64.

¹⁰⁸ Gülderen Durna, Görme Engellilerde Dini Sosyalleşme, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2020, s. 85.

devam etmektedir. Yetişkinlik döneminde ebeveyn etkisinin zayıfladığı görülür. Ebeveyn etkisinin yerini, mesleki ve sosyal kurumlar ile dinî organizasyonlar alır.

Yetişkinliğin son dönemi yaşlılık süreci olarak nitelenen dönem, olgunlaşmayı takip eden, genetik yapı ve çevre arasındaki etkileşimin en üst düzeyde görüldüğü fizyolojik ve ruhsal değişimlerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Duyu organlarında yaşanan görme kaybı, işitme kaybı, tat ve koku alma duyusunda azalma, diş kayıpları, kas kaybına bağlı düşme, bellek zayıflığı, reflekslerde yavaşlama gibi değişimler ve yaşlılarda iletişim problemleri sonucu yalnızlaşmalarına dahi yol açabilmektedir. Bu dönemde birey, anılarda yaşama, geçmişe özlem duyma, geleceğe güvensizlik durumlarını beraberinde getirmektedir.¹⁰⁹

Birinci ve ikinci yetişkinlik döneminden sonraki üçüncü yetişkinlik dönemi olan yaşlılık döneminde bireyin çocuklarına olan bağımlılığı artar. Çocukluktaki ebeveyn etkisinin aksine yaşlı bireyler, çocuklarının (yetişkinlik çağında olan) dinî etki ve yönlendirmelerine daha açık hale gelirler.¹¹⁰ Araştırmalarda yaşlılık evresinde camiye gitme sıklığının ve bireylerde dinî hassasiyet tutumunun arttığını gözlemlenmiştir.¹¹¹

Yetişkinlik döneminde mezhep veya din değiştirme gibi radikal dinî değişiklikler de olabilmektedir. Bu sürece yeni bir dinî sosyalleşme süreci denilmektedir. Bu dönemde birey yeni bir dinî tutum ve davranış geliştirmekte, inançlarını ve davranışlarını yeni duruma adapte etmektedir.¹¹²

¹⁰⁹ Durna, a.g.t., 2020, ss. 86-88.

¹¹⁰ Çoştu, a.g.e., 2011, s. 68.

¹¹¹ *Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması*, DİB. s. 54, Ankara, 2014. Yaş grubuna bağlı olarak yaş ilerledikçe cuma namazına gitme oranları artmaktadır. 18-24 yaş arası gençlerde bu oran %45,7 iken 65 yaş üstünde %72,5 oranına çıkmaktadır. Cinsiyete göre cuma namazlarını her zaman kılanların oranı %57,4 iken bayanlarda % 1.dir. Yaş grubuna göre vakit namazlarını kılma sıklığı incelendiğinde ise yaş arttıkça vakit namazlarını kılanların da arttığı görülmüştür. 18-24 yaş grubunda vakit namazlarını her zaman kılanların oranı yüzde 26,2 iken bu oran 65 ve daha yukarı yaşlarda yüzde 69,9'a çıkmıştır.

¹¹² Okumuş, a.g.m., 2014, s. 447.

1.3.3. Dinî Sosyalleşme ve Din Eğitimi

Dinî sosyalleşme bilgi, inanç, duygu, ibadet, ahlak, hukuk ve toplum gibi yönleriyle ele alındığında buna, örgün ve yaygın eğitim yollarıyla gerçekleştirilen bir din eğitimi süreci denilebilir. Toplumsal yaşamda farklı etken ve araçlarla gerçekleşen din eğitimi ile birey, dinî bir sosyalleşme süreci içerisinde yer alır. Aile ve toplumun her kesimi ile etkileşim halinde gerçekleşen bu süreçte birey, ailesinin ve toplumun dinî inanç ve yaşayışını öğrenmektedir.¹¹³

Tarihsel alanda oluşan dinî bilgiler, sözlü kültüre dayalı dinî bilgiler, tasavvufî akımların oluşturduğu dinî bilgiler, dinî-ideolojik yapılanmaların dinî bilginin mahiyeti; dinî sosyalleşmenin iyi ya da kötü olması yönünde seyrini belirlemektedir.¹¹⁴

Din, toplum hayatının vazgeçilmez unsurlarından biridir. Dinin aktarımı inanç, bilgi, ahlak, ibadet, cemaat gibi boyutlarıyla formal ve informal olarak gerçekleştirilen bir din eğitimi süreci ile gerçekleşir. Bu süreçte, bireyin din ile olan ilişkisi doğumundan itibaren ailede başlayan ve eğitim kurumları ile hayat boyu devam eden süreçtir. Din eğitimi formal bir şekilde düzenli bir dinî bilgi ve öğretilerin aktarılmasıdır. Eğitim yoluyla alınan dinî bilgi ve öğretilerin bireyin dinî kimliğinin şekillenmesine ve dinî sosyalleşmesine yönelik etkisi, sosyal çevrenin özellikle de ailenin pekiştirmesi ile artmaktadır.¹¹⁵

Yukarıda dinî sosyalleşme etkenleri altında eğitim hususunu açıklarken de zikrettiğimiz üzere ülkemizde, din eğitim ve öğretimi çeşitli yol ve yöntemlerle yapılmaktadır. Eğitim formal ve informal şekilde gerçekleştirilmektedir. Formal din eğitimi olarak, okullarda sınıf seviyesine göre dereceli Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Hz. Muhammed'in Hayatı, Kur'an-ı Kerim gibi seçmeli ve zorunlu dersler bulunmaktadır.

¹¹³ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 452.

¹¹⁴ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54.

¹¹⁵ Çoştur, a.g.e., 2011, s. 95.

İleri düzeyde din eğitimi veren kurumlar ise imam-hatip ortaokulu, imam-hatip lisesi ve ilahiyat fakülteleridir. İmam-hatip ortaokullarında Arapça, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Temel Dinî Bilgiler, Hz. Muhammed'in Hayatı ve Kur'an-ı Kerim dersleri verilmektedir.¹¹⁶ İmam-hatip liselerinde verilen Kur'an-ı Kerim, Hadis, Tefsir, Kelam, Siyer ve Hitabet gibi dersler ise ilahiyat fakültelerinde verilen yüksek din eğitiminin temelini oluşturmaktadır.

Din eğitimi ve öğretimin ikinci ayağı ise informal yollarla gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Bunlar, daha çok resmi din kurumları olarak cami ve çevresinde yürütülen din hizmetleri olup hutbe, vaaz, irşat faaliyeti ve cami çevresinde yürütülen faaliyetler şeklinde gerçekleşir. Bu faaliyetlere katılım sıklığı, verilen dinî bilginin mahiyeti, verilmiş biçimi, öğreticilerin mesleki kabiliyeti gibi unsurlar, dinî sosyalleşme açısından önem arz etmektedir. Öyle ki yapılan araştırmalarda yukarıda zikredilen hususların bireyin dinî yönelimlerinin farklılaşmasında önemli etkilerinin olduğu ortaya çıkmıştır.¹¹⁷ Din eğitiminde öğreticilerin mesleki durumu, kişiliği, verilen dinî bilgi ve öğretilerin mahiyeti, dinî eğitimin verildiği okul tipi ve kurumlara göre dinî yönelim düzeyi değişebilmektedir.¹¹⁸

Nitekim Batı'da yapılan araştırmalarda, kilise bünyesinde faaliyet gösteren okullara devam eden öğrenciler ile normal devlet okullarına devam eden öğrencilerin dinî yönelim düzeyinin farklılaştığı, kiliseye bağlı okullardaki katılım ile kazanılan dinî anlayış arasında pozitif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁹

Buna paralel olarak ülkemizde yapılan araştırmalarda ise, imam-hatip ortaokul/lisesi ve ilahiyat fakültelerine devam eden ya da mezun olan öğrencilerle, genel

¹¹⁶ Ahmet Köser, *İmam Hatip Ortaokulu Meslek Dersleri Öğretim Programlarının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 57.

¹¹⁷ Hasan Dam, *Yetişkinlerin Din Eğitimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2002, s. 52.

¹¹⁸ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54.

¹¹⁹ Çoştur, a.g.e., 2011, s. 91.

ortaokul/lise ve diğer fakültelelere devam eden öğrencilerin dinî bilgi düzeylerinde ve tutumlarında farklılıklar olduğu saptanmıştır. Yine aynı şekilde, Kur'an kursuna gidenlerin veya çeşitli yollarla din eğitimi alanların (özel hoca, gayri resmi Kur'an kursu, dinî cemaat gibi) almayanlara oranla dinî tutum düzeylerinin, dindarlaşmanın yüksek olduğu gözlemlenmiştir.¹²⁰

İlköğretim çağında verilen dinî eğitimin aile, çevre ve dinî gruplardan (ideolojik, tarikat ve cemaat grupları) yaygın eğitim yoluyla öğrenilen bilgilerin aynı olmaması, dinî sosyalleşmedeki farklılıkları artırmaktadır. Bu farklılık, bireyin dinî görüşünde ılımlılık veya radikalleşme şeklinde görülebilir. Şu halde bireyin aldığı dinî bilginin mahiyeti dinî sosyalleşmenin durumuna yön vermektedir. Dinî bilgilerin konusu, karşılaşılan problemleri ne ölçüde çözebiliyorsa ve hayatın sorunlarına yönelik verdiği cevaplar ne kadar anlamlı ise dinî sosyalleşmenin seyri de o kadar olumlu olmaktadır.¹²¹

1.4. CAMİ

Bir dinin varlığını devam ettirilebilmesi, dinin kuşaklara aktarılması ve güçlü bir geleneğin kurulması sağlam bir dinî teşkilatın oluşmasına ve kurumsallaşmasına bağlıdır.¹²² Her inanca ve dine göre dinin kurumsallaştığı, ibadetlerin yapıldığı yerlere hususi isimler verilmektedir. Her mabet de o dinin muhtevasına göre şekillenmektedir. Bugün yaşayan dinlerin hemen hepsinde ibadet maksadıyla inşa edilen mabetler vardır.¹²³

Cami, İslam dininin ilk müessesesi, Müslümanların topluca ibadet ettikleri mekândır. Cami kelimesinin karşılığı olarak kullanılan "*mescid*"¹²⁴ kelimesi secde edilen

¹²⁰ Çoştı, a.g.e., 2011, s. 91.

¹²¹ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54

¹²² Günay, age., 1999, s. 151.

¹²³ Abdurrahman Küçük, "Dinler ve Mabetler", *Diyanet Aylık Dergi*, S. 22, 1992, s. 10.

¹²⁴ Bu kelime isim veya sıfat tamlaması şeklinde Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde tekil veya çoğul olarak geçmektedir. Bkz: Nesimi Yazıcı, "Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 48, S. II, 2007, ss. 1-10.

yer anlamına gelmektedir. Cuma namazı kılınan büyük mescitlere ise “*cami*”¹²⁵ denilmiştir. Kur’an-ı Kerim’deki muhtelif ayetlerde¹²⁶ bu anlamda kullanılmıştır.

Hız. Muhammed (sav) dinî ve dünyevî faaliyetleri cami (mescit) üzerinden yürütmüştür. Onun zamanında toplumsal hayatın merkezinde bulunan camiler, bugün aynı işlevlerini yerine getiremese de toplumsal birçok fonksiyonunu devam ettirmektedir.

İslam tarihinde Hız. Peygamber’in yaptırdığı ilk mescit, Mekke’den Medine’ye hicret sırasında Medine yakınlarında inşa edilen Kuba Mescidi’dir.¹²⁷ Hız. Peygamberin evinin de bulunduğu Medine’nin merkezinde bulunan Mescid-i Nebevî¹²⁸ (Peygamber Mescidi) ise hicretten sonra inşa edilmiştir. Sadece o dönemde Medine içinde yirmi, civar bölgelerde ise kırk adet mescidin olduğu bilinmektedir. Bu mescitler eda ettiği işlevler açısından Medine İslam toplumunun oluşmasında ve dinî sosyalleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹²⁹

Sosyal işlevleri bakımından değerlendirildiğinde Mescid-i Nebevî, diğer camilere model oluşturacak bir örneklik teşkil etmektedir. Mescid-i Nebevî bir ibadet mekânı olmasının yanında aynı zamanda kabile ve ülke elçilerinin kabul edildiği bir devlet dairesi, savaş zamanında yaralıların tedavisinin yapıldığı bir nevi hastane, anlaşmazlıkların ve hukuki meselelerin çözüme kavuşturulduğu bir mahkeme ve eğitim faaliyetlerinin yerine getirildiği (suffe) bir okul olarak işlevleri bulunmaktaydı.¹³⁰

İslâm tarihi boyunca Müslümanlar, buldukları yerde ibadet için bir mekân inşa etmeyi dinin en kutsal vazifesi olarak kabul etmiş ve bunu Müslüman olmalarının bir

¹²⁵ Ahmet Önkâl, Nebi Bozkurt, “Cami”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 7, s. 46.

¹²⁶ Bakara, 2/114, 144, 150, 191, 192, 217; İsrâ, 17/7; Hac, 22/40; 80; Cin, 72/18

¹²⁷ Hüseyin Algül- Nebi Bozkurt, “Mescid-i Kuba”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 29, 2004, ss. 280-281.

¹²⁸ Mustafa Sabri Küçükaşçı- Nebi Bozkurt, “Mescid-i Nebevî”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 29, 2004, ss. 281-290.

¹²⁹ Akın, a.g.m., 2016, ss. 177-209.

¹³⁰ Mustafa Baktır, *Ashab-ı Suffa İslâm’da İlk Eğitim Müessesesi*, Timaş Yay., İstanbul, 1984.

delili saymışlardır.¹³¹ Cami ve mescitler, diğer İslam toplumlarında olduğu gibi Müslüman-Türklerin hayatının ayrılmaz bir parçası olagelmıştır. Bu mekânlar, sadece şehir merkezlerinde veya köylerde değil, insanların toplu olarak buldukları her yerde inşa edilegelmiştir. Mesela eğitim kurumu olarak medreselerde, ordu birliklerinin bulunduğu kışlalarda, tüccarın konakladığı han ve kervansaraylarda, şehirlerin korunmasını sağlayan kalelerde ve çeşitli devlet dairelerinde cami ya da mescit binaları inşa edilmiş veya bu amaca uygun mekânlar tahsis edilmiştir.¹³²

İslam şehrinin çekirdeğini cami, pazar yeri ve hamam gibi yapılar oluşturmaktaydı. Bunlar halkın ihtiyacını karşılayan dinî, ticari ve sınai fonksiyonu olan yapılardır. Halk, camide ibadetini, çarşıda alışveriş yapar, dost ve akraba ile görüşme imkânı elde ederdi. Osmanlı'da da şehirler camiye merkez alır, yollar ve sokaklar camide birleşirdi.¹³³ Merkezde bulunan büyük camiye mescid-i Cuma, mescidü'l-azam ya da cami-i kebir denmekteydi. İslam şehirlerinde cuma ve bayram namazları “*ulu cami*” denilen büyük camilerde kılınmıştır. Osmanlılar dönemi büyük camilere “*selâtin camiler*”, orta büyüklükteki camilere “*cami*”, küçük olanlara da “*mescit*” denilmiştir.¹³⁴

Hz. Peygamberden günümüze kadar örgün eğitim-öğretim yeri olarak toplumun dinî sosyalleşmesinin önemli mekânlarından birinin de camiler olduğu görülmektedir. Camilerin sosyo-kültürel ve sosyo-dinî çevresinden uzakta yetişen çocuklar ve gençlerin, kimliksel bunalım ve yalnızlık içinde buldukları göz önüne alındığında sosyalleşme işlevlerinin oldukça önemli olduğu görülür. Özcan Güngör'ün Amerika'da yaşayan Müslümanların dinî kimliklerinin oluşmasında aile ve camilerin etkisini ortaya koyan

¹³¹ “Allah'ın mescidlerini, ancak Allah'a, ahiret gününe inanan, namazı kılan, zekatı veren ve Allah'tan başka kimseden korkmayan kimseler imar ederler.” Tevbe suresi 9/18 ayetinden gelen müjde onları gayrete sevk ederdi.

¹³² Akın, a.g.m., 2016, s. 195.

¹³³ Nebi Kılıçarslan, *Engellilerin Sosyalleşme ve İletişim Bağlamında İbadet Alanlarına Ulaşılabilirliği Hacı Hasan Camii Modeli Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2003, s. 3.

¹³⁴ Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, a.g.m., s. 47.

çalışması bunu kanıtlar niteliktedir. Yurt dışında yaşayan Türkler ile Türkiye’de yaşayanların dinî ortamları kıyasladığında büyük farklar görülmektedir. Türkiye’de bir çocuk veya gencin zihni, minarelerden her gün okunan ezan sayesinde dinî çağrışımlarla canlı kalabilmekte, fakat bu yurtdışındaki yeni nesillerde mümkün gözükmemektedir.¹³⁵

1.4.1. Tarihte Camilerin Sosyal İşlevleri

Hız. Peygamber’den günümüze gelinceye kadar camilerin dinî, idarî ve sosyokültürel bir merkez olduğu önceki bölümlerde ifade edildi. Camilerin şüphesiz en önemli işlevi, Müslümanların toplumsal bütünlüğün sağlandığı ve ibadet kastıyla Allah’a yöneldiği bir kutsal mekân¹³⁶ olmasıdır. Hız. Peygamber, ibadet esnasında uygunsuz bir davranışta bulunan kimseye mescidin Allah’ın zikredildiği ve namazın kılındığı bir yer olduğunu hatırlatması¹³⁷ asıl işlevinin ibadet yeri olduğuna işaret etmektedir. Cami içerisinde ibadet yapıldığı sırada yüksek sesle konuşulması, bir şey alınıp-satılması ve camiye silahla girilmesi yasaklanmıştır.¹³⁸ Bu davranışların yasaklanması ile camilerin kutsiyeti ve sükûnetinin korunmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Hız. Peygamber sonrasında cuma namazlarını halifeler ve idareciler kıldırır, iletilmesini istedikleri konuları hutbeler aracılığı ile duyururlardı. Cami ve mahalle mescidi, sorunların dile getirildiği, sosyal yapı düzeninin korunduğu, kardeşlik, sevgi, güven, emniyet ve huzurun sağlandığı bir merkez hüviyetindeydi.¹³⁹

Cami, ibadet edilen bir mekân olmasının yanında yukarıda ifade edildiği gibi İslam toplumunda sosyal, siyasal ve kültürel hizmetlerin merkezinde bir kurum olmuştur. Çoğu zaman camiler, sadece namaz ihtiyacına yönelik tekil bir yapı değil, bir külliye gibi pek

¹³⁵ Özcan Güngör, “Amerika’daki Türk Gençleri İçin Cami ve Dinî Sosyalleşme New Jersey Örneği”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 48, S. 4, Ankara, 2012, s. 130.

¹³⁶ Nur, 24/36; Bakara, 114/2; Tevbe, 9/107-108; Hac, 22/40.

¹³⁷ Müslim, Mesâcid, 18.

¹³⁸ Akın, a.g.m., 2016, s. 197.

¹³⁹ Akın, a.g.m., 2016, ss. 193-199.

çok işlevleri içinde barındıran bir yapı olarak tasarlanmıştır. Bu külliye yapılarında eğitim-öğretim kurumu olarak medrese ve kütüphaneler, misafirhaneler için tabhaneler, temizlik için çeşme ve hamamlar, ticaret erbabı için han ve kervansaraylar bulunmaktadır. Tüm bu yapılar adeta küçük bir yerleşim yerinin nüvesi gibidir. Bu mekânlar, göçebe olan bir kısım İslam toplumlarının yerleşik hayata geçmesinde büyük rol oynamıştır. Camilerin çevresine inşa edilen sosyal yapılar, insanları buraya çekerek bir yerleşim bölgesinin oluşumuna katkı sağlamıştır.¹⁴⁰

Selçuklu ve Osmanlı döneminde bilinçli ve planlı bir iskân politikası yürütülmüştür. Ülke sınırları içerisine yeni katılan şehirlerin her mahallesine bir mescit veya cami yapılarak ticari, ilmî ve sosyal ihtiyaçların karşılanabileceği kurumlar tesis edilmekteydi. Bu kurumlar yerli halk ve Müslüman-Türk toplumuna hizmet ederken, aynı zamanda toplumlar arasında sosyo-kültürel etkileşim sayesinde dinî ve sosyal münasebetler artıyor, şehirlerin İslamlaşmasına büyük katkı sunmaktaydı.¹⁴¹

Sosyal, kültürel ve dinî merasimlerin büyük bölümü cami ve cami avlusunda yapılmaktaydı. Bu merasimler cenaze, taziye, nikâh, yağmur duası, mevlit vb. merasimlerdir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde cemaatin Muradiye Camii'nin avlusunda çınarların gölgesinde halkın bir araya gelip dinlendiği, sohbet ettiği yer olarak bahseder. Bir diğer araştırmacı seyyah T. Gautier ise camiyi ve çevresini tasvir ederken “*Müslümanların hayatının ağırlık merkezi*” olarak tanımlamaktadır.¹⁴²

Osmanlı'da hukuki davalara zaman zaman camilerde bakılırdı. Bursa'daki Yeşil ve Yıldırım camileri davalara bakacak ve dava dosyalarını muhafaza edilecek özellikte inşa edilmiştir.¹⁴³ Camiler ilan ve duyuruların, hukuki emir ve yasakların iletildiği devlet ile

¹⁴⁰Akın, a.g.m., 2016, ss. 177-209; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, C. 2, (çev. Salih Tuğ), İrfan Yayınları, İstanbul 1990, s. 820.

¹⁴¹ Akın, a.g.m., 2016, s. 193.

¹⁴² Akın, a.g.m., 2016, s. 194.

¹⁴³ İlber Ortaylı, “Kadı”, *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Ankara, 2001, ss. 69-73.

halkın bir iletişim vasıtası işlevini de yerine görmekteydi. Camide cemaatin birbiriyle olan samimiyeti ve akrabalık bağları sebebiyledir ki cemaatten biri eksik olduğunda nerede olduğu araştırılır, hasta ise ziyaretine gidilir, bir derdi varsa çözülmeye çalışılırdı.¹⁴⁴

16. asırdan itibaren cami çevresinde oluşan yapılardan biri “*okuma evi*” gibi kullanılan kahvehanelerin namaz öncesi ve sonrası cami cemaatinin zaman geçirme mekânı olarak açıldığı ileri sürülmüştür.¹⁴⁵ Erken dönem Cumhuriyet yazarlarından Osman Nuri Ergin, 20. yüzyıl başlarındaki camilerin sosyal fonksiyonlarıyla ilgili tespitlerinde İstanbul’da bulunan Fatih, Şehzade, Zal Mahmut Paşa ve Süleymaniye camileri avlularındaki kahvehaneler vasıtasıyla cami cemaatinin sosyalleşme imkânı bulduğundan bahseder. Bu kahvehanelerde halkın vakit geçirmesi için bilhassa akşamla yatsı arasında hamasname (halk hikâyeleri), Battal Gazi vb. halk kitapları okunmakta, meddahlar halk masalları anlatmakta ve halk musikisi terennüm edilmekteydi. Ergin, cemaatin böyle bir sosyalleşme içerisinde olmasının dinî olduğu kadar idari ve dünyevi amaçlarının da olduğunu düşünmektedir.¹⁴⁶

Camiler, birçok işlevi yanında tarikatların zikir hanesi olarak da kullanılmıştır. Mesela Osmanlı Dönemi’nde kadı izni ile Bursa Molla Arap Mahallesi Mescidi, Halveti tarikatı mensuplarınca tekke olarak kullanılmıştır.¹⁴⁷ O günün şartlarında camiler işlevsellik bakımından toplumun ihtiyaçlarını karşılayan bir kurum olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde ise camilerin üstlendiği bu sosyal işlevlerin, farklı devlet kurumları tarafından yerine getirildiği görülmektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Ergin, a.g.e., 1936, ss. 90-104.

¹⁴⁵ İdris Bostan, “Kahve” *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, 203.

¹⁴⁶ Ergin, a.g.e., 1936, ss. 102-104.

¹⁴⁷ Akın, a.g.m., 2016, s. 216.

¹⁴⁸ Yazıcı, a.g.m., 2007, ss. 1-10.

Camiler misafirhane, hapishane, hastane, vergi dairesi, yardım toplama ve dağıtma merkezi, merasim salonu gibi çeşitli yan fonksiyonları yerine getirmiştir. Fakat camilerin ibadet, eğitim-öğretim, sosyal ve kültür işlevi ile dinî sosyalleşme işlevinin daima diğerlerinden bir adım önde olduğu söylenebilir.

1.4.2. Cami ve Eğitim

Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevî’de eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı “*Suffe*” denilen mescide bitişik bir yapıdan bahsedilmişti. Burada yapılan dersler, takip eden yıllarda camilerin yanında bağımsız medreselerin oluşmasını sağlamıştır. Buna örnek olarak Mescid-i Nebevî’nin eğitim alanında, 10. yüzyılda ortaya çıkan ve 11. yüzyılda yaygınlaşan medreselere model teşkil ettiği söylenebilir. Bunun yanında bazı camilerde sadece dinî ilimler değil, dil eğitimi, tıp, astronomi, fizik gibi fenni ilimler de okutulmuştur. Bir diğer örnek ise M. 975’te üniversiteye dönüşen El-Ezher Camii’dir.¹⁴⁹

Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde sıbyan mektebi denilen ilkokul seviyesinde eğitim faaliyeti yapan kurumlar vardır. Bu kurumların bulunmadığı şehir ve ilçelerde cami, bu amaca hizmet etmek için kullanılmıştır. Ayrıca camilerde hutbe ve vaazlar aracılığıyla uygulanan yaygın eğitim metoduyla da toplumun sosyo-kültürel ve dinî anlamda eğitilmesi sağlanmaktadır.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Akın, a.g.m., 2016, s. 203.

¹⁵⁰ Akın, a.g.m., 2016, 204.

1.4.3. Cami ve Din Görevlileri

Hz. Peygamber vefat edinceye kadar Müslümanların hem dinî hem de siyasi lideriydi. Onun vefatından sonra Hz. Ebu Bekir ile hem siyasi hem de dinî lider birleşerek halifelik başlamıştır.¹⁵¹

Dinî liderlik hususunda Hristiyanlıkta olduğu gibi bir rahipler sınıfından söz etmek mümkün değilse de halifelerin, şeyhülislamın, müçtehitlerin, kadıların, müftülerin, imamların, vaizlerin, ulema ve şeyhlerin İslam toplumunda dinî birer önder olarak görüldükleri tartışılmaz bir gerçekliktir. İslamiyet'in Sunnî yorumunda her bir fert aynı kurallara uymakla mükellef olup hiç kimsenin diğerine karşı bir üstünlüğü bulunmamaktadır. Bu bakımdan namaz kıldıran kişi olarak imamın cemaatine hiçbir üstünlüğü yoktur, cemaat içerisinde namaz kıldırmayı bilen, imamlık makamına geçebilir. Namaz kıldıran kişi ile cemaat arasında bir fark olmamakla beraber dinî konuda uzmanlaşmış imam, müftü, müçtehit gibi bireylerin oluşturduğu dinî önderlik ve otoritenin, belli kişilerde toplanması yarı-kutsal ve hiyerarşik sosyolojik bir gerçeklik olarak ortadadır. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın başlarında mahallede yaşayan insanların kimlik tespiti, ölüm, ikamet kaydı, evlenme ve boşanma vb. nüfus işlemleri ile alakalı görevler imamlar tarafından yürütülüyordu. Mahallenin temizliği, hilekârların tespiti, kurban derilerinin toplanması, fırınlarda ekmeklerin kontrolüne varan sonradan belediyelere devredilen idari denebilecek birçok işlerden de imamlar sorumlu tutulmaktaydı.¹⁵²

Cumhuriyetle birlikte din işleri Diyanet İşleri Başkanlığı merkez ve taşra teşkilatı altında toplanmış, söz konusu kurum, toplumun dinî hayatının düzenlenmesi ve yönetilmesi görevini üstlenmiş bulunmaktadır. Böylece, laik sistem içerisinde din

¹⁵¹ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, ss. 105-114.

¹⁵² Kemal Beydilli, "Osmanlılarda İmam" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, ss. 181-186.

işlerinin teşkilat sistemi ile bir çatı altında toplanmıştır. Din hizmetleri şeklinde sınırlandırılan teşkilat mensuplarına verilen bu görevler sayesinde din görevlilerinin dinî otoritesi daha da kurumsallaşmış ve sağlam temeller üzerine inşa edilmiştir.

Geleneksel toplumda din adamı, cemaat içinde salt dinî fonksiyonları ile geniş ölçüde bir sosyal ve dinî otoriteye sahipti. İmam camide namaz kıldırma, mevlit okuma, cenaze yıkama gibi sadece dinî işlerle uğraşmamakta aynı zamanda mahallesi, köyü ve kentinin pek çok yönetsel sorununu halletme, çocukları eğitme ve nikâh akitlerini kaydetme gibi pek çok sorumluluk ve görevleri de yerine getirmekle yükümlüydü. Dolayısıyla toplumun tüm bireyleri din adamına saygı gösterir ve her konuda güvenirdi.¹⁵³

Günümüzde ise imamlığın her geçen gün daha fazla mesleki bir iş kolu olarak algılanmaya başladığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. İmamlığa bakıştaki bu değişim imamın toplum nezdindeki dinî otoritesini de gün geçtikçe azaltmaktadır.

¹⁵³ Günay, a.g.e., 1999, ss.154-156.

II. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN BULGU VE YORUMLARI

2.1. CAMİNİN DİNİ SOSYALLEŞMEYE ETKİ EDEN FAKTÖRLERİ

2.1.1. Caminin Sosyolojik Etkileri

2.1.1.1. Cami ve Dinî Sosyalleşme

Din, gündelik hayatın bir parçası ve ona yön veren önemli yapı taşlarından biri olmuştur.¹⁵⁴ İnsanın içinde yaşadığı toplumun inançları ve ahlaki değerleri, bireyin zihniyet dünyasını şekillendirmektedir. Bireyin sosyalleşmesi olarak tanımlanan bu süreç, toplumsal yapıda yerleşik kanaat ve davranışların nesilden nesile aktarılmasıyla gerçekleşmektedir. Dinî sosyalleşmeye etki eden faktörler genel olarak aile, arkadaş grubu, eğitim, dinî kurumlar, siyaset ve kitle iletişim araçlarıdır.¹⁵⁵

İnsanın maddi olanın yanında manevi ihtiyaçları da olmaktadır. İçten gelen bu talebi kurumsal olarak ibadethanelerde bulmakta ya da dinî, tasavvufî ve ideolojik gruplara katılarak bu ihtiyacını karşılamaya çalışmaktadır.¹⁵⁶

Dinî sosyalleşmeye etki eden en önemli kurum camilerdir. Hz. Peygamber'den (sav) günümüze camilerin dinin öğretilmesi, aktarılması ve insanların dini sosyalleşmesi, dindarlaşması bakımından pek çok fonksiyon ifa ettiği anlaşılmaktadır. Mescit ve camiler, zaman içerisinde işlevlerini artırmış, medreseye, külliye, tekke ve zaviyelere uzanan bir etki ile insanların dinî-sosyal hayatında var olan yapılar¹⁵⁷ olarak hizmet vermiştir.

¹⁵⁴ Zuckerman, a.g.e., 2009, s.12.

¹⁵⁵ Okumuş, a.g.m., 2014, ss. 437-443.

¹⁵⁶ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54.

¹⁵⁷ Hüseyin Yılmaz, a.g.e., 2003, s. 102.

Günümüzde de Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı camilerde her yaş ve eğitim düzeyindeki insanlara yaygın din eğitimi verilmektedir. Bunun yanında olağan din hizmetleriyle beraber sosyal-dinî etkinlikler, Ramazan etkinlikleri, sabah namazı buluşmaları, aile gruplarına ve dezavantajlı gruplara yönelik çalışma ve faaliyetler¹⁵⁸ camilerin dinî sosyalleşmeye etkisi olarak değerlendirilebilir.

2.1.1.2. Cami, Cemaat ve Toplumsal Birlik

İbadetler, Müslüman toplumların sosyal hayatına farklı bir canlılık ve hareketlilik getirmektedir. Cemaat ile beraber günde beş vakit namaz, cuma ve bayram namazlarının kılınması; oruç ibadetiyle aç kalan insanların hallerinin anlaşılması, yardım ve dayanışma duygularının gelişmesi ve aile fertlerinin iftar sofrasında buluşması; zekât vererek müminlerin birbirlerine yardımda bulunması; hac vasıtasıyla dünya Müslümanlarının Arafat'ta buluşmasıdır. Bütün bunlar Müslüman toplumların dinî sosyalleşmesine katkı sunan başlıca ibadetlerdir. Ayrıca toplumu hem dinî hem de sosyal bakımdan güçlendirmekte ve bütünleştirmektedir.

Cemaatle kılınan namazlar, toplumun kaynaşmasını ve bütünleşmesini sağlayan önemli bir etkidir. Bu sayede her türlü meslekî, sosyal, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel statü ve sınıf farklılıkları bir kenara bırakılarak toplumsal kaynaşma ve bütünleşme sağlanmaktadır.¹⁵⁹

Cemaat kelimesi sözlükte, “*insan topluluğu*” demektir. Fıkhi bir terim olarak ise “*namazı imamla birlikte kılan topluluğu*” ifade eder.¹⁶⁰ İslâm'da ibadetlerin toplu olarak yapılması özendirilmiş hatta bazı ibadetlerin cemaat ile yapılması farz kılınmıştır. Günde beş vakit namaz, haftada bir cuma namazı ve Ramazan ve Kurban Bayramı namazları

¹⁵⁸ <https://samsun.diyamet.gov.tr/terme/Sayfalar/SiteMap.aspx?MenuCategory=Hizmetlerimiz>

¹⁵⁹ Günay, a.g.e., 1999, ss.295-296.

¹⁶⁰ Ferhat Koca, *İslâm İbadet Esasları*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2013, s.165.

cemaatle eda edilen başlıca ibadetlerdendir. Cemaatle namaz, Müslümanlar arasında manevi bağın oluşmasına katkı sunan önemli bir etkidir. Namazların cemaatle kılınmasının hikmetleri arasında Müslümanların birbirleriyle görüşüp hallerinden haberdar olmaları ve ibadetlerini sevgi ve muhabbet içerisinde yerine getirmelerine imkân sağlaması gibi faktörler sayılabilir.¹⁶¹

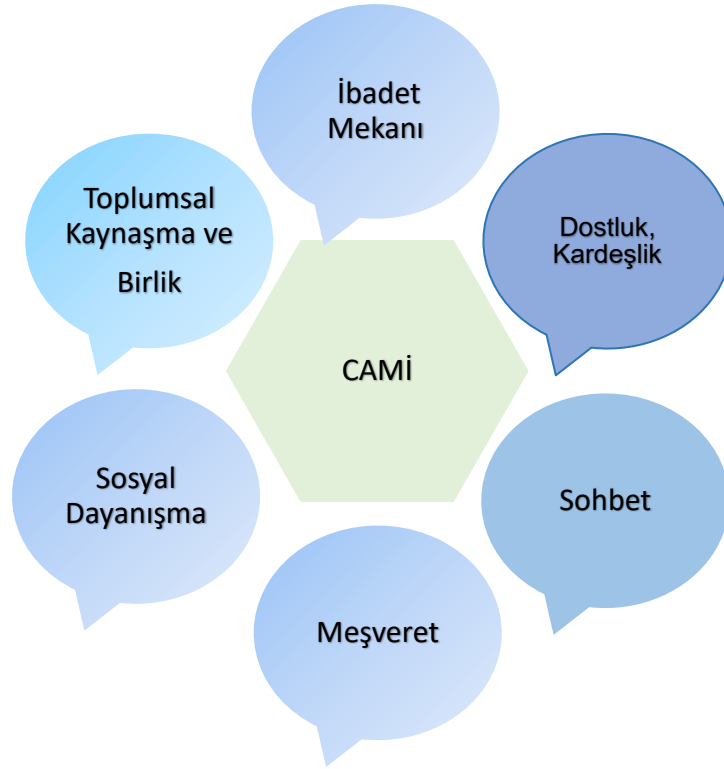
Cemaat halinde kılınan cuma ve bayram namazlarını camide eda etmek, kültür ve geleneğimize yerleşmiştir. Bu namazlara Türk toplumunda erkeklerinin büyük bir bölümü katılmaktadır.¹⁶² Bunun temelinde “*Namazı kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber rükû edin.*”¹⁶³ ayeti ile “*Cemaatle kılınan namaz, kişinin yalnız kaldığı namazdan yirmi yedi derece daha faziletlidir.*”¹⁶⁴ hadisi ve diğer hadislerin etkisi bulunmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu namazlarını cemaatle kılmalarının sebebi olarak bu ayet ve hadisleri referans göstermişlerdir.

¹⁶¹ Saffet Sancaklı, “Cami’de Cemaatle Namaz Kılmanın Dinî, Sosyal ve Psikolojik Açısından Önemi ve Etkisi”, *Academic Knowledge*, C.1, S.1, 2018, ss. 1-18.

¹⁶² *Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2014. s. 54. Türkiye genelinde yapılan araştırmada erkelerden Cuma namazına gidenler oranı %92,1’dir. Cumaya gitmeyenlerin oranını %7,2 vermiştir. Erkeklerin %57,4’ü her zaman cuma namazına gittiğini belirtmiştir. Kentte bu oran % 54,6 iken kırdı yaşayanlarda bu oran % 65’e çıkmaktadır. Yaş grubuna bağlı olarak cumaya gitme oranları artmaktadır. 18-24 yaş arası gençlerde bu oran %45,7 iken 65 yaş üstünde %72,5 oranına çıkmaktadır. Cinsiyete göre cuma namazlarını her zaman kılanların oranı %57,4 iken bayanlarda % 1.dir.

¹⁶³ Bakara, 2/43.

¹⁶⁴ Buhârî, Ezân, 30.

Şekil 1: Toplumsal Açıdan Caminin Yeri

“Caminin dinî hayatınızdaki yeri nedir?” şeklinde yöneltilen soruya verilen cevaplarda sosyal ve toplumsal birliktelik vurgusunun ön plana çıktığı görülmektedir. Özet olarak katılımcılar camiler için “müminlerin ibadet yeri, dostluk ve arkadaşlıkların geliştiği, sorunların dile getirilip çözüme kavuşturulduğu, çeşitli şehir ve milletlerden gelen mümin toplulukların birlik ve beraberliğinin gerçekleştiği kutsal bir mekân” tanımlarını ön plana çıkarmaktadırlar (Şekil 1). Örneğin bir katılımcımız caminin sağladığı bu birlikteliği şöyle ifade etmektedir:

“Cami cemaati benim için çok önemlidir. Cami kardeşliği çok önemlidir Müslümanlar kardeştir camideki o samimiyeti kardeşliği çok önemsiyorum. Beni bu samimiyet camiye çekiyor.” (K.19. y.56, Emekli)

“Kozluk'ta herkes birbiriyle akraba [olmuştur]. Beldemizde Türkiye'nin dört bir köşesinden değişik insanlar var, çeşitli ırklardan insanlar var. Fakat bu cami sayesinde bu çeşitli milletlerden olan insanlarla farklı bir kardeşliğimiz oluşmuş durumdadır. [Aramızdaki] Farklılıklar camiye girdiğimiz zaman yok oluyor.

[Aramızdaki] samimiyet artıyor, farklı bir heyecan yaşıyoruz. Aynı camide namaz kılmaktan mutluluk duyuyoruz.” (K.27, y. 63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

“[Camide] kandil geceleri imamın okumuş olduğu Kur’an-ı Kerim, kaside ve ilahiler. Hep beraber kalabalık ortamın olması o insanların içerisinde olmamız, beni mutlu ediyor, enerji yüklenmiş [gibi hissediyorum]. Manevi olarak yenilenmek için camiye gidiyorum.” (K.29, y. 42, Memur)

İlk bakışta, katılımcıların bu sözleri sadece teoride kalan iyi niyet ifadeleri olarak algılanabilir. Fakat katılımcıların sözlerine biraz daha derinlemesine kulak verildiğinde bu birliktelik ruhunun fiiliyata nasıl yansıdığı da görülmeye başlanır. Cemaat üyeleri her namazdan önce birbirlerini yoklayarak kimin gelip kimin gelmediğini kontrol etmektedir. Şayet bir kişi gelmemişse bir hastalık, cenaze veya sıkıntıyla karşılaşıldığı düşünülmekte ve kişi ile hemen irtibata geçilerek sorunlarına çareler aranmaktadır.

“İnsan Allah'ın evinde Allah'a yakın olduğunu hissediyor, davranışlarına dikkat ediyor. Normalde, camide beraber dost olduğumuz yirmi bir kişi camiye namaza geliyor. Sabah namazlarında farza durmadan sağa sola bakıyoruz; kim yok diye sorguluyoruz. Camiye kim gelmedi, gelmiyor acaba bir hastalığı mı var, bir sıkıntısı mı var diye, soruyoruz. İştten güçten birbirimizi ziyaret etme imkânı olmadığından camide buluşup birbirimize hal hatır soruyoruz.” (K.18, y. 61, Emekli Denizci)

Başka bir katılımcı namazı cemaatle eda etmenin ve camiye gelmenin kendisinin manevi boşluğunu doldurduğunu, insanların camiye geldikçe aralarında sevgi gibi manevi bir bağın oluştuğunu, bu sayede insanların aralarındaki husumet ve küslüklerin azaldığını ifade etmektedir.

“Camiler bizim hayatımızda önemli[dir]. Camide, mahallede birlik beraberlik sağlıyoruz. Camiye gitmez isen dinle maneviyat ile aran bozuluyor, [kişinin] din ile ilişkin zayıflıyor. Camide insanlar arasındaki husumet ortadan

kalkıyor. Cemaate gitmeyince toplumdaki ayrılıyorsun. Camiye bağlı oldukça (insanlar) daha çok birbirlerine bağlı oluyorlar. İnsanlar arasındaki sıkıntılar azalıyor. İnsanlar camiye gittiği zaman birlik beraberlik sağlanıyor. Cemaate uymak, cemaatleşmek, orada toplu bir şekilde ibadet etmek ayrı bir haz veriyor. Maddi, manevi sorunların cemaatle beraber bir şekilde aşılabileceği kanaati var [bende]” (K.5, y. 50, Çiftçi)

Cami cemaatinin birbirlerine olan bu ilgi ve takipleri birçok açıdan psikolojik bir destek olarak da anlaşılmalıdır. Özellikle tek başına yaşayan yaşlı insanların, ölümlerinden ancak cesetlerinin çürümesiyle oluşan kötü kokular sebebiyle haberdar olunması gerçekliği ile zaman zaman karşılaşılmaktadır. Bu bakımdan cami cemaatinin birbirleriyle iletişim halinde olmasının toplumsal ve bireysel anlamda birçok faydası bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi de cami cemaatinden yaşlı olan bireylerin ani hastalık durumlarıdır. Camiye devam etme, böyle olumsuz durumlarla karşılaşıldığında kişiye ulaşma süresini kısaltmaktadır. Bir katılımcımızın sözleriyle özetleyecek olursak;

“Allah'ın evinde olmaktan huzurluyum. Müslüman cemaat içinde bir ve beraber olmalı ki birbirlerinin hastalıklarını, sıkıntılarını bilsin ve sıkıntılarına yardım etsin.” (K.27, y. 63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

2.1.1.3. Sosyal İşlevleri Açısından Caminin Sosyalleşmeye Etkisi

Bu araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde katılımcılara “*Caminin sizin hayatınızdaki yeri nedir?*” sorusu sorulduğunda “*Cami Allah'ın evi, hayatın merkezi, ikinci adres, İslam beldesinin sembolü, müminlerin meşveret ve toplanma mekânı ve o beldenin Kâbe'sidir.*” cevapları alınmıştır. Bu ifadelerden yola çıkıldığında cemaatin caminin toplum hayatındaki asıl manasının ve işlevlerinin farkında ve şuurunda olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 2: Sosyal Hayatta Cami

Camiler ibadethane olmasının yanında birçok kültürel, sosyal ve idari işlevleri olan önemli bir sosyalleşme mekânıdır. Özellikle yetişkinliğin son dönemi yaşlılık döneminde bireylerin dost ve arkadaşlarını burada bir araya getirmekte, dert ve sıkıntılarını paylaşarak çareler arayabilmekte ve dolayısıyla camilerin sosyal işlevinin de ön plana çıkardığını ortaya koymaktadır.

“Cami olmayan yerde eksiklik hissederim. Camiler önemli mekânlardır. Camiler Allah'ın evidir.” (K.26, y. 19, Üniversite Öğrencisi)

“Cami insanların dertlerine yardımcı olmaya çalışılan, meşveret yapılan yer.” (K.20, y. 78, Emekli Esnaf)

“Maddi sorunlar [çözüme kavuşturulur]. Mesela bir fakir vardır, onları tespit edip bilmek lazım. Sıkıntıda olanlara yardım etmek lazım. Müslümanlar, caminin içinde bir ve beraber olmalıdır.” (K.5, y. 50, Memur)

“Cami benim ikinci adresim. Namazı hiç kaçırmam. Cami hayatımın bir parçasıdır. Günümün neredeyse tamamını burada geçiririm hocam.” (K.19, y. 56, Emekli)

“Yerine, şartlara göre birbirimize derdimizi anlatıyor, sohbet edip, hoş vakit geçiriyoruz.” (K.21, y. 59, Emekli)

“Mahallemde cami olmasa sanki o mahalleye İslam uğramamış, hiç mi Müslüman yok acaba diye düşünürüm. Bana göre cami İslam nişanıdır.” (K.27, y.63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

Camiler, toplumun buluştuğu, görüştüğü toplanma mekânı olarak yöre halkının bütünleştiği bir kurum olma özelliğini devam ettirmektedir. Sosyal hayatın ihtiyaçlarından mütevellit olarak taziye, bayramlaşma, düğün, cenaze, mevlit vb. merasimlerini camide icra edildiği görülmektedir. Bazı bölgelerde de camilerin yan sosyal işlevlerinin köy odaları tarafından yerine getirildiği görülmektedir. Bu köy odalarında namaz sonrası sohbetler gerçekleştirilir, cenaze, düğün merasimleri gibi merasimler yapılır.

“Cami insanları toplayıcı, birleştirici, kaynaştırıcıdır. Köyümüzün birbirini gördüğü, yeri geldiği bir araya geldiğinde buluştuğu yer. Dostlarla burada görüşüp, konuşuyoruz. Cenaze, mevlitler burada olur. Cami benim evime iki adımlık yer.” (K.18, y. 61, Emekli Denizci)

“Cami, hayatımda dine yakın olmaktır. Cami dinî bilgileri öğrenme yeri, okuldur. Cami köyümüzü bir arada tutan bir nevi Müslümanların buluşma yeri.” (K.27, y. 63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

“Cami hayattır. Cami olmasa elbette ki kötü hissedersin.” (K.9, y.82, Emekli)

Camilerin çevresinde alışveriş mağazaları, devlet daireleri, tamirciler ve çay ocakları gibi insanların ihtiyaçlarına cevap veren iş yerleri ve kurumlar bulunmaktadır. Köy ve kentlerin merkezi konumunda olan camiler aynı zamanda sosyal hayatın da

merkezinde bulunur. Cami ve çevresindeki sosyal ve ticari yapılar, imkânların kısıtlı olduğu köylüler için önemli bir sosyal yaşam alanı oluşturmaktadır.

“Cami hayatın merkezindedir, hayat onun etrafında dönmelidir. Cumaları [cuma] namazına gelirim. Namazdan sonra pazara uğrarım. Evin ne ihtiyacı var alıp köyüme dönerim. Cami olmazsa [ruhumda] manevi bir boşluk olur, buruk hissederim. Dostlarımızı görmediğimiz zaman birbirimizden uzaklaşıyoruz.”
(K.32, y. 50, Çiftçi)

Bireyler yetişkinlik evresinde yoğun iş temposundan dolayı dinî ve sosyal aktivitelere yeterince zaman ayıramamaktadır. Emekli olduktan sonra boş zamanlarını geçirmek için uğraşlar, hobiler bulmaya çalışmakta; kimisi kahvehaneye gitmekte, kimisi bağ bahçe işleriyle meşgul olmakta ve kimisi de cami ve çevresinde zaman geçirmeyi tercih etmektedirler.

Bireylerin çalışma döneminde camiler ile Cuma namazları ile sınırlı olan bağı, emekli olduktan sonra vakit namazları, camilerdeki dinî ve sosyal aktivitelere katılmakta, hatta bazıları camilerin ihtiyaç ve sorunları çözümü için cami derneğinde görevler aldığı anlaşılmaktadır.

“Askeriyeden emekli olduktan sonra camiye gelmeye başladım. Artık camiden çıkmıyorum. Camide bütün yapılan kurslara katılıyorum. Cami imamımız ile görüşmeye başladım. İmam ile beraber oluyoruz, muhabbet ediyoruz. Evde kıldığım namazdan hiçbir şey anlamıyorum. Camide huşu içerisinde kılıyorum. Vaktimi geçirdiğim yer cami [artık]. Camide dernek başkanlığım var, hocamıza yardımcı oluyorum. Emekli olduktan sonra haftanın dört beş günü camiye giderim. Bir kısım insanlar kahveye gider ama ben camiye giderim. Camide insanlarla beraber muhabbet ederim. Çay içeriz beraber, yemek yeriz, beraber gezmeye gideriz, her gün camiye gelirim. (K.6, y. 53, Emekli Asker)

Camilerin maddi manevi çekim merkezi olması da oldukça önemlidir. Son dönemlerde ekonomik imkânların artmasına paralel olarak camilerin sıcak su ile abdest

alma imkânı sunması, ikramların artması, klima türü aygıtlarla cemaatin serinlemesine olanak sağlanması gibi hizmetler de insanları cezbeden unsurlardır.

“Eskiden her yerde cami yoktu hocam. Bu camiyi biz beraber yaptık. Eskiden halı bile yoktu camilerde. Şimdi camilerimiz temiz, düzenlidir. Camide temiz tuvalet ve şadırvanlar var artık. Bizim camide klima var. Yazları çok iyi oluyor.” (K.38, y. 72, Emekli)

“Önümüzdeki dönemde de temizliğe çok dikkat edilmesi lazım. Buna artık inandım. Buna Allah’ın izniyle de devam edeceğiz. Daha önce cami temizdi, ama virüsten sonra daha hassaslaştım. Şimdi namazlığımı da götüreceğim.” (K.37, y. 55, Emekli Memur)

“İstanbul’da çok hoşuma gidiyordu hem içerisindeki tarihi ambiyans çok farklı bir his veriyordu bana Şehzade Paşa Camii’ne her sabah çorba dağıtıyorlar orasının kültürü.” (K.7, y. 57, Oto Elektrik)

2.1.1.4. Cami İnşasında Toplumsal Birlik

Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinin ardından yaptığı ilk iş, müminlerin bir ve beraber olmasını sağlayabilecek bir mescit inşa etmek olmuştur.¹⁶⁵ Hz. Peygamber döneminden itibaren camiler mimari ve fiziki açıdan İslam şehirlerinin en dikkat çeken öğeleri haline gelmiştir.¹⁶⁶ Osmanlı’da da şehirlerin yapı taşı olan camiyi merkez alır, yollar ve sokaklar birleşirdi. Camilerin çevresinde insanların ihtiyaçlarının giderildiği hamamlar, imarethaneler ve hastaneler yer almaktaydı.¹⁶⁷

Müminler Kur’an’ın “*Namazı kılın, rükû edenlerle beraber rükû edin*”¹⁶⁸ ayetini cemaatle kılmak olarak algılamış ve bu doğrultuda yerleştikleri her beldeye toplu şekilde

¹⁶⁵ Ömer Özpinar, "Ezan: Namazla Dirilişe Çağrı." *Cami ve Namazla Diriliş*. DİB Halk Yayınları, Ankara, 2015, s. 24.

¹⁶⁶ Ahmet Onay, “Cami Ekseni Din Hizmetleri”, *Değerlerler Eğitimi Dergisi*, C. 4, S. 12, 2006, ss. 149-175.

¹⁶⁷ Kılıçarslan, age., 2003, s. 3.

¹⁶⁸ Bakara, 2/43,238, Nur, 24/56.

namaz kılablecekleri ibadet yerleri inşa etmişlerdir. Türkiye’deki camilerin % 67’sinin (51.134 adet caminin) yöre halkı tarafından yapılmış olması,¹⁶⁹ vatandaşların ibadet yeri inşa etme konusundaki gayretlerinin göstergelerindedir.

Katılımcıların “*Caminin sizin hayatınızdaki yeri nedir? Mahallenizde cami olmasa ne hissedersiniz?*” sorusuna verdikleri cevaplar bu verileri doğrular niteliktedir.

“Köyümüzde cami yoktu. Bu camiyi devlet yapmadı, biz bu köylü birleştik, yaptık. Kısa bir sürede yapıldı. (Bende) bir anısı var. Emekli imam bir komşu bana telefon etti, ‘yatsı namazından sonra cami yapmak için bir toplantı yapacağım, sen de gelersen memnun oluruz’ dedi. Bende şu an gelme imkânım yok ama ne karar alırsanız, senin yanındayım, dedim. Bu görüşmeden sonra şöyle düşündüm. Mahalle camisinin temelini atarız, bir başlangıç olur ve zamanla bitiririz, diye düşündüm. Allah’a çok şükür Allah razı olsun milletten. Caminin temelini attık, duyan geldi (yardım etti), demir gönderdi, malzeme gönderdi. Bu sayede camiyi yaptık, çıktık. Caminin köyümüze yapılması hoşumuza gitti tabii.” (K.14, y. 82, Marangoz)

“Sanayi Camiinde yirmi beş yıl dernek başkanlığı yaptım. Cami inşaatını takip ettik, derneğimiz vardı. Esnafın ve çalışanların zamanı yok, uzak yerde olduğu zaman gidip gelmesi iki saat sürer ama cami yakınında olunca beş dakikada hemen namazını kılar.” (K.15, y. 61, Esnaf)

Ahmet Onay, “*Türkiye’nin Cami Profili*” adlı araştırmasında Türkiye’de cami inşasının yoğunlaştığı 1970-2000 yılları arasındaki durumu özetlemiştir. Cami inşasında Diyanet yöneticilerinin, akademisyenlerin, mühendis ve mimarların yönlendirici birer aktör olarak görülmediğini, özellikle kırsal kesimlerde “*Bizim mahallemizde de ezan okunsun.*” anlayışıyla cami yapıldığını ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın buradaki rolünün

¹⁶⁹ Onay, a.g.m., 2006, s. 110.

sadece caminin yeri, şekli ve kible yönünün belirlenmesinden ibaret olduğunu ortaya koymuştur.¹⁷⁰

Katılımcılar camilerin yapımına sundukları katkıları haklı bir gururla paylaşmakta ve o günleri heyecanla hatırlamaktadırlar;

“Yeter ki çocuğum! Mahallemizde caminin bir minaresi olsun diye yalvardım. Şehir merkezinde olan camilere, kışın gidemiyorduk. Cami hep uzakta, yazları ancak gidebiliyorduk. Ben bu caminin inşaatında çalıştım. Burada cami yapıldığı için çok mutlu olduk.” (K.17, y. 72, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

“Esnaf ve Sanatkârlar arkadaşlar ile birlikte problemler ortaya koyuyoruz. Biz onları görüşüp değerlendirip çözmeye çalışıyoruz. Netice itibarıyla çözüyoruz. Örneğin burada Sanayi Camii'nde sadece Sanayi esnafımızın katkılarıyla yapıldı hiç dışarıdan parayı almadık. Bu camiyi 1993 yılında tamamını sanayi esnafının desteği ile yaptırıldı.” (K.15, y. 62, Esnaf, Dernek Başkanı)

2.1.2. Caminin Manevi ve Psikolojik Etkileri

Din, insana bir hayat anlayışı, hayat neşesi ve musibetlere karşı dayanma gücü vermektedir. İnsan, kâinatta gerçekleşen olayların arkasındaki aşkın varlığın gücünü bilmek, gücün sahibini tanımak, ona dayanmak ve sığınmak ister. Çeşitli hadiseler karşısında ümitsizliğe kapılan insan, ruhuna bir destek, bir sığınak ve bir teselli kaynağı arar. Buna binaen insanoğlu, ilahi bir varlığa dayanma ve inanma ihtiyacı hisseder.¹⁷¹

Din, zihnimizi meşgul eden sosyal, soyut ve metafizik meselelerden yaşanan ve yaşanmakta olan davranış kurallarına kadar her konuda insana yol göstericidir. Dinin

¹⁷⁰ Ahmet Onay, *Türkiye'nin Cami Profili*, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 115; Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı, *Kuruluşundan günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı, Tarihçe, teşkilat, Hizmet ve Faaliyetler (1924-1997)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.

¹⁷¹ Sezen, a.g.e., 1998, ss. 111-112.

manevi yönü olmasının yanı sıra sosyal hayatı ilgilendiren yönü de önemli bir yer tutmaktadır.¹⁷²

İslami anlayışa göre birey, Rabbinin koruması altında olduğuna, her zaman onu görüp gözettiğine,¹⁷³ dünyada yapılan bütün iyilik ve kötülüklerin kendi cinsinden karşılığının bulunduğu¹⁷⁴ ve yaratıcının kullarına yeryüzünde birçok nimet verdiğine inanır.¹⁷⁵ Ayrıca yaratıcısı ile olan manevi irtibatını güçlü tuttuğunda huzur bulacağını düşünür. Bu irtibat kulun dünyevi şeylerden uzaklaşarak Rabbine yaklaşabildiği Allah'ın evi olan camilerde daha yoğun sağlanabildiği düşünülebilir.

2.1.2.1. Cemaatle Namaz Kılmanın Manevi Kazanımları

Müminlerin imamın önderliğinde namaz kılması Hz. Muhammed'in (sav) en kuvvetli sünnetlerindedir. O, hayatının son zamanına kadar namazlarını cemaatle kılmış, ashabına mescide devam etmelerini tavsiye etmiş¹⁷⁶ ve “*namazları tek başına kılmak yerine cemaatle kılmanın daha faziletli*” olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷

¹⁷² Nisa,4/58; Maide, 5/106; Nahl,16/90; Hucurat, 49/13.

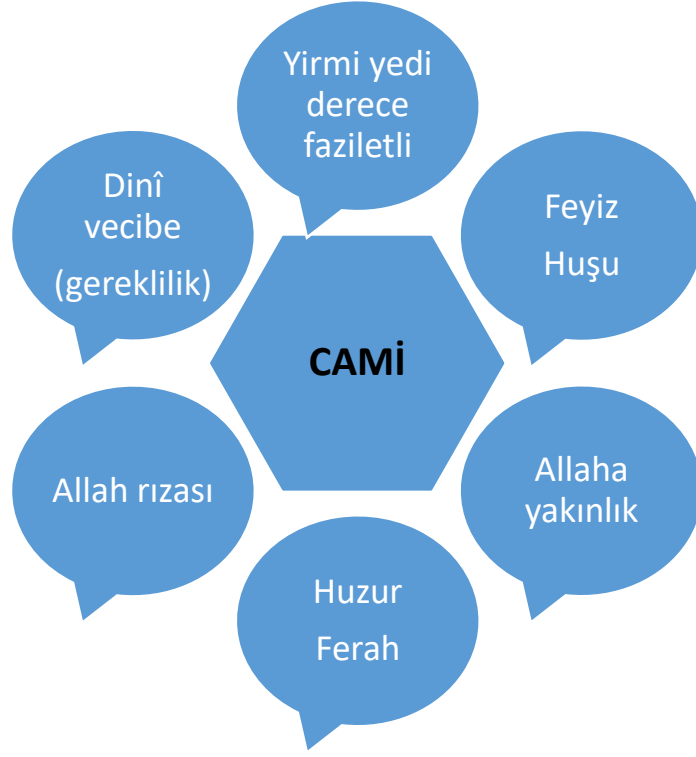
¹⁷³ İnşikak, 84/15.

¹⁷⁴ Zilzal, 99/7-8.

¹⁷⁵ En'am, 6/141; Nahl, 16/5-8.

¹⁷⁶ Ebû Dâvud, Salât, 49.

¹⁷⁷ Buhârî, Ezân 30.

Şekil 3: Manevi Hayatta Cami

Görüşmelerde katılımcıların camiye gitme istekleri sorgulandığında önemli bir kısmı için camide vaktinde cemaatle kılınan namazın İslami bir emir olduğu, orada kendilerini Allah’a daha yakın hissettikleri ve camide namaz kılmanın Allah’ın rızası ve sevgisini kazandırdığı gibi inançların etkili olduğu anlaşılmıştır.

“Camilere Allah rızası için geliyorum, Allah emrettiği için, [Camide cemaatle namaz kılmak] camiye geliyorum.” (K.33. y.56, Yurtdışı Emekli)

“İslami emir ve görevleri yerine getirmek için. Camide [Camide cemaatle namaz kılmak] daha güzeldir.” (K.26, y. 19, Üniversite Öğrencisi)

“Müslümanız Elhamdulillah! Namaz bize farzdır. Camide [namaz kılmanın] sevabı daha çok ve daha güzel olduğunu düşünüyorum. Ben imam hatip lisesi mezunuyum” (K.30, y. 26, Esnaf)

“Rabbimin sevgisini, cennetini kazanmak için camide kılarım. Camide kendimi çok rahat hissediyorum.” (K.19, y. 56, Emekli)

“[Camide cemaatle] Namaz kılmanın Rabbimin hem dünyada hem de ahirette vereceği mükâfattan dolayı. [Camide] kendimi daha mutlu hissediyorum.” (K.21, y. 59, Emekli)

Birçok katılımcı cemaatle namaz kılmanın önemini ifade ederken Hz. Peygamber’in cemaatle namaz kılmanın tek başına namaz kılmaktan yirmi yedi derece daha faziletli olduğu¹⁷⁸ şeklindeki hadisine vurgu yapmıştır.

“Cemaatle namaz kılmak yirmi yedi kat daha hayırlıdır demedi mi Hazreti Peygamber. Daha iyidir herhalde onun için hayır var bu işin içinde.” (K.13, y. 80, Emekli)

“Tek başına kıldığımız namazdan daha çok sevap. Manevi olarak yirmi yedi kat sevap olduğunu biliyorum.” (K.31, y. 19, Öğrenci)

Katılımcılardan bazıları da camide cemaatle namazlarını eda ettiklerinde dinî vecibelerini yerine getirmenin huzurunu ve zevkini hissettiklerini, cemaatle kılmadıklarında ise manen boşlukta olduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca ibadetler sayesinde Allah’ın sevgisinin kazanıldığını ve onun koruması altında olmanın manen rahatlattığını belirtmişlerdir.

“Camide kılmanın daha çok feyzi, bereketi var. Cemaatle kılmanın yirmi yedi kat üstün derecesi var. Cemaatle namaz kılmak bana ayrı bir zevk alıyor, daha bir iştahlı, istekli oluyorum.” (K.10, y. 49, Esnaf Oto cam)

“İşten evime geldiğimde yemek yiyorum. Namaz kılmak istediğin zaman ağırlık çöküyor. Camide cemaatle daha rahat namaz kılıyorum. Şeytan uğraşmıyor. Camide cemaatinin sevabının fazla olması nedeniyle camide kılmayı tercih ediyorum. Özellikle akşam ve yatsıyı camide cemaatle beraber kılıyorum. 1) Namazı vaktinde kılmanın faziletini biliyorum. 2) Cemaatle namaz sevabının daha fazla olması nedeniyle camide kılmayı tercih ediyorum.” (K.15, y. 61, Esnaf)

¹⁷⁸ Buhârî, Ezân, 30.

“İnsan Allah'ın evinde Allah'a yakın olduğunu hissediyor. Davranışlarıma dikkat ediyorum. Camide namaz kılmaktan feyiz, huşu alıyorum.” (K.18, y. 61, Emekli Denizci)

“Benim için önemli olan huzurdur. [Camide cemaatle namaz kılmanın huzuruyla] Camiden çıktığın zaman insan gayet huzurlu oluyor. Camide namaz eda etmenin daha sevap olduğunu düşünüyorum. Benim için en önemli şey, camide namazın hepsini kılmak, hepsini camide kılabilsem ne güzel olur.” (K.24, y. 59, Emekli)

Başka bir katılımcı ise genel olarak namazlarını camide kılmaya özen gösterdiğini, öğle ve ikindi namazlarını iş yoğunluğundan dolayı camide kılamadığını, fakat akşam ve yatsı namazlarını camide kıldığını beyan etmiştir. Buna ek olarak camide cemaatle namaz kılmanın fazilet ve sevabını bildiğini, evde eda ettiğinde namazının noksan kalmış gibi hissettiğini söylemiştir.

“Bazen iş meşgalesinden dolayı öğlen ile ikindi namazına camiye gidemiyorum. Genellikle akşam namazına camiye giderim. Namazları camide kılmak yirmi yedi kat sevap evde kıldığım namazdan. Evde namaz kılınca kılmamış gibi hissediyorum. Geçen akşam yatsı namazını camide kılmadım. Alışmışım, hep namazı camide kılmaya. Sonra baktım eve geldiğim zaman yatsı namazını kılmadığım aklıma geldi. Hep camide kıldığım için evde sanki kılmamış gibi hissediyorum.” (K.12, y. 50, Esnaf)

“Huzur duymak. [Ayrıca] camide bulduğun kadar huzuru evde bulamıyorsun.” (K.20, y. 78, Emekli Esnaf)

2.1.2.2. Cemaatle Namaz Kılmanın Psikolojik Kazanımları

Modern çağda bireyler yaşadıkları yalnızlıkları, psikolojik sıkıntı ve bunalımları aşmanın yollarını aramakta ve kendilerini çeşitli aktiviteler ile rahatlatmaya çalışmaktadır. Bir kısım insanlar boş zamanlarını farklı sosyal aktivitelerle doldururken

bazı insanlar da dinî aktivitelere yönelmektedir. Dinî aktivitelerden kasıt ibadet ve dinî-sosyal merasimlerdir.

Görüştiğimiz yaşlı katılımcılar cemaatle namaz kılarken buldukları huşu ve huzuru başka bir yerde bulamadıklarını, camide ferahlık hissettiklerini, namazı eda edince dünyevi sıkıntı ve sorunlardan uzaklaştıklarını ve ruhen hafiflediklerini dile getirmişlerdir. Camiye ibadet maksadı ile gelen bireylerin, psikolojilerini manevi haz edinmeye açık hale geldiğini ve bu durumun neticesinde cami ortamının onlar için manevi bir atmosfere dönüştüğü söylenebilir.

“Abdest aldığıın zaman daha kendine bir yenilik veriyor. Sıkıntılarım azalıyor, üstümden yük kalktığını hissediyorum. Ferahlık veriyor yani sıcak zamanda bir soğuk su döktüğün zaman nasıl ferahlarsın. Namaz kıldığın zamanda insan ferahlıyor. [Nasıl] Sıcak havalarda abdest aldığıın zaman ferahlarsın, namaz kıldığı zaman da [ferahlarsın].” (K.11, y. 88, Emekli Çiftçi)

“Huzur duymak. Camide olduğu kadar huzuru evde buluyor musun? Camide birbirimizi bulunca arkadaşlar ile görüşüyorduk namazlardan sonra. Huzurlu hissediyorum camiye geldiğim zaman, huzurlu olunca da başka bir şeye gerek var mı? Yok.” (K.25, y. 26, Esnaf)

Mülakatlara katılanlar, camilerde yapılan ibadetlere iştirak etmekten huzur ve mutluluk duyduklarını, sıkıntılarından kurtulduklarını ve ferahladıklarını ifade etmişlerdir.

“Cemaatle namaz eda etmenin sevap yönü [vardır] camide cemaat ile beraber olmak, önemlidir. Evde de salla salla (zaman boşa geçiyor) vakit geçiyor. Ama camide düzen içerisinde kılıyoruz, beraber kılıyoruz daha sevap, camiye geldiğim zaman mutlu hissediyorum.” (K.6, y. 53, Emekli Asker)

2.1.2.3. Cami Yoksunluğunun Manevi ve Psikolojik Yansımaları

“Caminin sizin hayatınızdaki yeri nedir?” ve “Mahallenizde cami olmasa ne hissedersiniz?” gibi sorular karşısında katılımcılardan bazıları cami olmamasının kabul edilebilir bir durum olmadığını vurgulayarak bunun için gerekirse camisi bulunan bir bölgeye taşınabileceklerini ya da yeni bir cami inşa edilmesi için ellerinden geleni yapabileceklerini beyan etmiştir. Aslında bu alan araştırmasının tamamlanmasından sadece birkaç ay sonra dünya genelinde Covid-19 salgını baş göstermiş ve salgının yayılması sonrasında salgın tedbirleri kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından cami ve mescitlerde toplu ibadet yasaklanmıştı. Bu kapsamda 16 Mart 2020’den 29 Mayıs 2020’ye kadar geçen 10 haftalık süre boyunca camilerde vakit, cuma, teravih ve bayram namazları kılınamamış, Miraç ve Kadir geceleri ihya edilememiştir. Bu sürecin camiden ayrı bir hayat düşünemeyen dindar Müslümanları derinden etkilediği ortadadır. Kısıtlamalara rağmen birçok bireyin özellikle kırsal alanlarda cami çevresinde toplu veya bireysel olarak ibadetlere devam ettikleri gözlemlenmiştir. Hastalık tehdidine ve idari para cezalarına rağmen cami çevresinden kopamayan cami müdavimlerinin varlığı, caminin toplum hayatının ayrılmaz bir parçası olduğunun en önemli ispatı olarak karşımızda durmaktadır. Bu davranışların bir kısmı hastalığın yayılmasına sebep olabileceği için elbette eleştirilebilir. Fakat burada vurgulanmak istenilen husus, tüm olumsuz şartlara rağmen caminin birey hayatındaki vazgeçilemez rolüdür. İl ve ilçe merkezlerindeki özellikle cuma namazı eda etme imkânı bulamayan vatandaşların cami kapısında gözyaşı döktüğü görüntüler de birçok haber bülteninde karşımıza çıkmıştır.

Cami dinî hayatın bu kadar merkezinde olduğundan araştırmamıza katılanlara “Caminin sizin hayatınızdaki yeri nedir? Mahallenizde cami olmasa ne hissedersiniz?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların cevaplarından anlaşılacağı üzere böyle teorik bir sorunun bile kabul edilebilir olmadığıdır.

“Caminin olmaması (durumunda) bir caminin mahallemize yapılması konusunda elimden geleni yapmaya çalışırım. Çünkü cami o beldenin Kâbe’sidir. Benim için olmazsa olmazdır.” (K.21, y. 59, Emekli)

“Tabii ki mahallemizde cami olmasaydı iyi bir şey olmazdı, kötü olurdu. Elhamdulillah hepimiz Müslümanız. Hristiyan için kilise neyse bizim için de cami de odur. Camisiz olmaz. Cami ile müminler günahlardan arınıyor.” (K.30, y. 26, Esnaf)

“Cami olmazsa ben evimi satar giderim, nerede cami varsa oraya yerleşirim. Cami benim her şeyim.” (K.4, y. 59, Emekli Memur)

“Şükrediyorum camimiz evimizin yanında, hamdüsenalar olsun. Bundan memnunuz. Cami uzak oldu mu tabii gitmek zor tabii.” (K.5, y. 50, Memur)

“Cami yoksa en yakın yerde cami yaptırmak için elimizden gelen her şeyi yaparız.” (K.6, y. 53, Emekli Asker)

Şekil 4: Cami Yoksunluğunun Etkileri

Araştırmamızın başında cami yoksunluğu ile ilgili katılımcılara yönelttiğimiz sorular farazi bir duruma işaret etmekteydi. Covid-19 salgın sürecinde ise gerçek anlamda cemaatin cami ile irtibatı yukarıda belirttiğimiz üzere 10 hafta boyunca kesildi. Sonraki dönemde de belli kısıtlamalar altında cemaatle namazlara izin verildi. Bu yeni fiili durum sebebiyle yaşanan psikolojik durum ve duyguları anlamak için yeniden Terme bölgesindeki camilere gidilerek yeni katılımcılara ulaşıldı. Cami yoksunluğunun bu kişiler üzerinde oluşturduğu etkileri ilk elden gözlemlene ve öğrenme imkânı elde edildi. Katılımcılar cami ve cemaatin birbirini tamamlayan öğeler olduğunu, bu hastalık sürecinde caminin yokluğunu daha iyi anladıklarını, cami cemaati arasında yaşanan uzun süreli ayrılığa bir türlü alışamadıklarını ifade ettiler. Bir katılımcımız camiye gitmenin kendisinde oluşturduğu heyecanı ve Covid-19 salgını sürecinde camiden ayrı kalmanın oluşturduğu üzüntüleri şu veciz cümlelerle özetlemektedir;

“Caminin gerçekten bizim hayatımızda çok önemli bir yerinin olduğunu ancak biz bu hastalık sürecinde, pandemi sürecinde öğrendik, anladık. Ancak ruh-bedeni terk ederse camiye gelemeyiz. Bu ruh bu bedende olduğu sürece, ayaklarımız çektiği sürece camiden uzak duramam. Caminin yerini hiçbir şey doldurmuyor. Bunun tadını alanlar bilir. Sabah namazına kimler gider, orada zevkine erenler gider. Kış günü soğuk bir günde sabah namazına gidenler niye geliyor? Âşık olmuştur. O namaza âşıktır. Sabah namazının vermiş olduğu farklı bir şey var. Tutkunluktur bu. Bu bir ilahi aşktır. Bu ilahi aşka eren kişi bundan geri kalır mı? Evde de namaz kılınabilir ama evde kılınca bir kanadı kırık kuş gibi olmuş oluyorum. Cenab-ı Allah dünyaya böyle bir imtihan [Camide namaz kılamama] bir daha vermesin. Ben caminin değerinin bu kadar büyük olduğunu ancak bu süreçte öğrendim. İnsan sevdiğinden ayrı kalır da nasıl yapar? İnsan sevdiği ile kavuşma anını hasretle bekler, ben de Diyanet İşleri Başkanlığından izin ne zaman gelecek, ne zaman müsaade edilecek diye sabırsızlıkla bekledim.” (K.39, y. 60, Emekli Öğretmen)

Katılımcılar camilerin kapalı olduğu dönemde camiye gitmeyi arzuladıkları halde camiye gidememenin hüznü içerisinde olduklarını, manevi dünyalarında bir boşluk oluştuğunu ifade ettiler. Ayrıca camilerin kapalı olduğu dönemin Ramazan ayına denk gelmesi ile teravihlere gidemediklerini, bunun sonucu olarak Ramazan'ın manevi havasından uzak kaldıklarını, manevi bir yenilenme ve başlangıç yaşayamadıklarını belirttiler.

“Camiler kapalı olduğu süreçte salalarla, ezanlarla da olsa duygulandık, camiden ayrı kaldığımız için üzüldük. Evimizin yanında cami var, camiye gidemiyoruz, namaza gidemiyoruz. Ramazan'da da aynı şeylerle karşılaştık. Cami açıldı bölüm bölümde olsa çok sevindik, mutlu olduk tabii. Allah bize bir daha göstermesin. Cami bizim her şeyimizdir. Evimizin yanında cami var ama camiye gidemedik. Komşularımızın cenaze namazına dahi katılamadık.” (K.37, y. 55, Emekli Memur)

“Caminin kapalı olması, sokağa çıkma kısıtlaması, kendimi hapiste gibi hissettim. Evde namaz kılmak insanın içinde gerçekten bir boşluk doğuruyor. Cami insanı tamamlıyor, bütünleştiriyor. Cami imamı ile beraber cemaati ile tamamlayan bir bütündür bir müessesedir. Hayatın tadı cemaat olmadı mı, cami olmadı mı olmuyor. Cemaatle kılmanın sevabını niye yirmi yedi kat vermiş Allah. Cemaatle namaz kılmanın önemini yaşayarak öğrenmiş olduk.” (K.39, y. 65, Emekli)

Ayrıca camide namazlarını imamın rehberliğinde usulüne uygun eda ettiklerini, Covid-19 sürecinde camiden uzak kaldıkları süreçte, ibadetlerin evlerinde eda edilmesinin zorluklarını fark ettiklerini vurgulamışlardır. Camilerin yeniden açılması ile psikolojik olarak rahatladıklarını, camilerin kendilerine dini ve manevi açıdan ferah veren sosyal bir mekân olduğunu, camide edindikleri dost ve arkadaşlığın önemini farkına vardıklarını ve yeniden onları görmenin mutluluğu içerisinde olduklarını vurgulamışlardır.

“Büyüklerimiz bize derler ki gençlikte namaz taşa yazılır, yaşlılıkta yazılan namaz boşa yazılır. Yaşlılıkta akıl gitmiş bizde, akıl kalmamış. Biz de cemaate katıldığımız zaman kolay oluyor. İmam yol gösterici, rehber. Bize doğru namazı kıldırıyor. Kendi kıldığımız zaman hata ediyoruz. Üç mü kıldık, dört mü diye şaşırıyoruz. Niye şuraya geldik? [Birbirimize] hayırlı cumalar diyoruz. Birbirimizin cumasını kutluyoruz, birbirimizin hatırını soruyoruz. Hani Dursun Dayı'mız vardı nerede? Vefat etti. Beş vakit namazda ezandan önce onu görüyorduk. Hasta olandan haberimiz oluyordu. Hastalık döneminde hiçbir şeyden haberimiz olmadı. Hüseyin Dayı nerede? Bize bir daha caminin yokluğunu Cenabı Allah bir daha göstermesin.” (K.40, y. 57, Emekli Esnaf)

2.1.3. Ezan ve Dinî Sosyalleşme

Ezan sözlük anlamı itibariyle bildirmek, duyurmak, çağrıda bulunmak ve ilân etmek anlamlarına gelmektedir. Dinî bir kavram olarak ise farz namazların vaktinin geldiğini inananlara duyurmayı ifade etmekte olup nas¹⁷⁹ ile sabittir. Ezan ile insanları namaza çağırma işlevini yerine getirirken aynı zamanda ezan, Allah'ın varlığı ve birliği, Hz. Muhammed'in O'nun elçisi olduğu ve kurtuluşun (felâh) ahireti kazanmak için çabalamak gerektiği insanlara hatırlatılmaktadır. Ezan okuyan müezzinin sesinin gür ve güzel olması,¹⁸⁰ dinleyenlerin onu dikkatlice dinlemesi ve tekrar etmesi gibi etmenler, insanlarda manevi duyguların uyanmasını sağlamakta, simgesel bu çağrının insanda dini, manevi çağrışımlar yapmaktadır.

¹⁷⁹ “Nas” kelimesi İslâm ilimlerinde yaygın olarak iki anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan ilk akla geleni genel kullanımıdır ki Allah'ın ve Hz. Peygamber'in sözünü ifade eder. Bkz: H. Yunus Apaydın, “Nas”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 2006, s. 391.

¹⁸⁰ Abdurahman Çetin, “Ezan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 12, 1995, s. 36.

2.1.3.1. Ezanın Usulüne Uygun Okunmasının Etkileri

İslam toplumunda doğan bir bireyin duyduğu ilk kutsal olgu ezandır. Yeni doğan bir çocuğa isim koyulurken sağ kulağına ezan, sol kulağına da kamet okunmaktadır.¹⁸¹ Güzel ses ve usulüne uygun olarak okunan ezanların insanlardaki dinî duyguların ortaya çıkmasında ve pekişmesinde oldukça etkili olduğu bilinmektedir. Görüştüğümüz bireyler “Ezani dinlerken nasıl hissedersiniz?” sorusuna içten, güzel ses ve usulüne uygun okunan ezanlardan etkilendiklerini, heyecan duyduklarını, ağladıklarını, onları manevi âleme götürdüğünü, güzel sesin tesiriyle psikolojik olarak rahatladıklarını ve insana huzur verdiğini birçok katılımcı tarafından vurgulanmıştır. Ayrıca günde beş vakit yapılan bu çağrıyla o beldedeki Müslümanların özgürlük altında yaşadıkları da vurgulanmış olmaktadır.

“Hoca ezanı içten, samimi bir şekilde okursa heyecanlanırım.” (K.30, y. 26, Esnaf)

“Makamında okuduğunda tabi güzel oluyor. Sesini terbiyeli, özenli okuyan kişilerin Ezan-ı Muhammediyi dinlemek çok farklı oluyor tabi. Özellikle güzel ‘sela’ okunduğu zaman ağlayasım geliyor.” (K.18. y. 61, Emekli Denizci)

“Ezan güzel okunduğu zaman insanı mest ediyor. Farklı bir his duyuyorum. Kuş gibi oluyorum.” (K.22. y. 59, Ekipman Ustası)

“Heyecanlandırılan hoca vardır, heyecanlandırmayan hoca vardır. Güzel okuyan var, okumayan var. [Ezani] Kıraate, okunuşuna bağlı içten okur, düzgün olur, insanı heyecanlandırır, bu maneviyatla alakalı bir şey.” (K.35, y. 60, Esnaf)

¹⁸¹ Ramazan Kamiloğlu, “Türk Kültüründe Ezan ve Makamları”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, Yıl 3, S. 5, 2010, ss. 221-237.

Bir katılımcımız da bu soruyu Bilal-i Habeşi'nin Hz. Peygamber tarafından müezzin olarak seçilmesi çerçevesinde cevaplamıştır.

“Ezan okuyan kişi güzel okuyor ise ben etkileniyorum, ağladığım da olur. Ezan her şeyden önemli benim için. Camilere insanları önce ezan çağırır. Eğer ezan içten okunursa camiye beni çeker. Benim için çok önemli ezanın güzel okunması. Peygamber Efendimiz Bilal-i Habeşi'yi müezzin olarak neden seçmiş? Ezanda ses güzelliğinin ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir bence. Sesi güzel olan kişinin ezan okuması lazım ve ona da fırsat verilmesi lazım.” (K.27, y. 63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

Toplumumuzda güzel sesli kimseler tarafından okunan ezan, Kuran-ı Kerim ve ilahiler büyük teveccüh görmektedir. Bu teveccüh, yerel ve ulusal mecralarda çeşitli yarışmalar düzenlenmesine kapı aralamıştır. Hatta bu durum görsel medyanın da ilgisini çekmiş, bu minval üzere Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) 2017 yılından itibaren Ramazan aylarında “*Kuran-ı Kerim'i Güzel Okuma Yarışması*” adlı bir program yayımlamaya başlamıştır.¹⁸²

“Ezandan ezana fark vardır. Güzel ezan okunduğu zaman hemen camiye gidesim geliyor.” (K.5, y. 50, Memur)

“Elbette. Eğer güzel okuyan birisi olursa kalbim pıt pıt atıyor.” (K.20, y. 78, Emekli Esnaf)

“Ezan dinlerken manevi bir haz duyuyorum.” (K.11, y. 88, Emekli Çiftçi)

“Mesela ezanın güzel okunduğunu duyduğum zaman tabii insan biraz daha duygusallaşiyor. Ezanı dinlemek daha şevk veriyor.” (K.10, y. 49, Esnaf Oto cam)

“Her camiden ezanın duyulması ayrı bir güzelliştir. Bir ezan-ı Muhammedi'nin her cami hocasından, farklı camilerden okuması daha hoş geliyor bana. Ezan-ı

¹⁸² <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/kuran-i-kerimi-guzel-okuma-yarismasi-yeni-bolumu-ile-trt1de-340456.html> , Erişim tarihi: 08.11.2017

Muhammedi dinlemekten büyük zevk alırım. Ezanın güzel sesli biri tarafından okunması önemlidir.” (K.37, y. 55, Emekli Memur)

Ezan artık hoparlör yardımıyla çok uzak mesafelerden duyulmaktadır. Büyükşehirlerde hoparlörden okunan ezanın birbirine karışması ve ezan okuyan kişilerin seslerinin ve usullerin yeterli olmamasından dolayı merkezi ezan sistemine geçilmiştir. Böylece güzel sesli bir müezzin tarafından makamına uygun olarak okunan ezan, aynı anda şehirdeki tüm camilerden yankılanmaktadır.¹⁸³

2.1.3.2. Ezana Hürmet

Ezan okunduğunda ezana saygı duyulması¹⁸⁴ ve icabet edilmesi¹⁸⁵ Kur'an-ı Kerim'de tavsiye edilmektedir. Toplumumuzda ezan okunduğunda saygı gösterilir, o anki duruş uygun değilse düzeltilir, sözler tekrarlanır ve ezan duası okunur. Ezan aynı zamanda İslam'ın şiarındandır¹⁸⁶. Bu anlamda “*Kim Allah'ın şearini tazim ederse şüphe yok ki bu kalplerin takvasındandır.*”¹⁸⁷ ayet-i kerimesinin ezana saygının önemine vurgu yaptığı söylenebilir.

“İnsan ezan okunduğu zaman kalkar eğer yatıyorsa.” (K.2, y. 78, Emekli)

“Ezan dinlerken kalkıp ona saygı duyuyorsun.” (K.14, y. 82, Marangoz)

Günümüz dünyasında saat kullanımının yaygınlaşması ve cep telefonu uygulamaları ile namaz vakitlerinin kolaylıkla takip edilebildiği bir gerçektir. Bununla

¹⁸³ <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/ankarada-ramazanda-merkezi-ezan-okunacak/35866> Erişim tarihi: 16.06.2015.

¹⁸⁴ Maide, 5/58.

¹⁸⁵ Cuma, 62/9.

¹⁸⁶ Allah'a kulluk etmeye vesile olan, saygı gösterilmesi ve korunması gereken belli ibadet, işaret ve semboller anlamında terim. Allah'ın kendine has kıldığı ve mânen O'na yaklaşma vesilesi yaptığı, duyularla algılanabilen dinî sembolleri de bu terim içinde kabul eder. Buna göre en büyük dört şiar Kur'an, Kâbe, Peygamber ve namazdır. Bunlara saygı göstermek Allah'a saygı göstermek, saygısızlıkta bulunmak, ona saygısızlık yapmak hükmündedir. Bkz: M. Sait Özervarlı, “Şiar” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, 2010, ss.123-124.

¹⁸⁷ Hac, 22/32.

birlikte teknolojik uygulamalar canlı şekilde dinlenen bir ezan sesinin sağladığı manevi havayı oluşturmamaktadır. Diğer bir ifadeyle ezan sadece namaz vakitlerinin hatırlatılmasının bir aracı değil aynı zamanda mümin kulların manevi bir iklime kavuşmasının ve dinî sosyalleşmesinin önemli bir aracıdır.

2.1.4. Hutbe ve Dinî Sosyalleşme

Hutbenin sözlük anlamı bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşmayı, terim anlamı ise cuma ve bayram namazlarında minberden yapılan vaaz ve nasihati ifade etmektedir.¹⁸⁸ Müslümanları bir araya getiren cuma namazı, Hz. Muhammed'in (sav) hicreti esnasında farz kılınmıştır.¹⁸⁹ Hutbe, Cuma namazının şartlarından biridir.

Hutbelerin içeriği duruma, ihtiyaca ve zamana göre değişebilmektedir.¹⁹⁰ Mesela Hz. Muhammed (sav) hutbelerinde iman, amel ve ahlaki konuları ele aldığı gibi zaman zaman iktisadi, idari, askeri, adli veya hukuki mevzulara dair de hutbeler irat etmiştir.¹⁹¹

Birtakım sosyal, idarî ve askerî kararların duyurulması ve kamu düzeninin sağlanması bakımından hutbelerin önemli bir işlevi bulunmaktadır. Bu yönüyle hutbeler halk ile yöneticiler arasında bir diyalog vasıtası olarak kullanmıştır. Bunun ilk örnekleri de Hz. Ebu Bekir'in halifeliğinde idarenin izleyeceği genel kuralların cuma hutbesinde halka açıklanması olarak gösterilebilir.¹⁹² Benzer uygulamalar Osmanlılar zamanında da sürdürülmüştür.¹⁹³ Bu durum camilerin resmileşmesini sağladığı düşünülse de kamu düzeni ve toplumun sosyal yapısının korunması açısından yerinde bir uygulama olduğu

¹⁸⁸ Mustafa Baktır, "Hutbe" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Ankara, 1998, s. 425.

¹⁸⁹ Cuma, 62/9: "Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağrılınca Allah'ı anmaya (namaza) koşun ve alışverişi bırakın, eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır."

¹⁹⁰ Esmâ Doğan, *Hz. Peygamber'in Ramazan Ayındaki İbadet Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2018, s. 519.

¹⁹¹ Ahmet Önkâl, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)*, C. I, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 148.

¹⁹² Akın, a.g.m., 2016, s. 179-211.

¹⁹³ Bilâl Eryılmaz, *Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 34.

söylenbilir. Günümüzde bu uygulamaların mümkün olmadığı düşünülürken camide halkın ile idarecisinin bulunduğu, her türlü istek ve şikâyetlerini iletebildiği, camilerin önemli bir işlevi ifa edeceği bir iletişim kanalı olarak düşünülebilir.

Kısaca, Cuma namazı sırasında irat edilen hutbe, toplumun dinî ve sosyal bilinçlenmesi bakımından önemli bir yer teşkil etmektedir. Hutbeler cuma namazının bir parçası olması yanında dinî bilgilerin insanlara aktarılması bakımından önemli bir iletişim kanalıdır.

2.1.4.1. Hutbelerin Dinî Sosyalleşmeye Etkisi

Yaygın din eğitimi vasıtalarından bir olan hutbelerle her yaşta ve eğitim düzeyinde insanların dinin iman, ibadet, ahlak ve adalet boyutları konusunda bilgi sahibi olmalarına imkân sağlanmaktadır.¹⁹⁴

Cuma namazı vasıtasıyla müminler bir araya gelmekte, toplum ve birey dinî açıdan sosyalleşmektedir.¹⁹⁵ İmam-hatibin hitabeti, jest, mimik ve vurgulamalarına göre hutbenin bireyler üzerindeki etkisi azalıp artabilmektedir. Haftada bir icra edilen hutbelerin, bireylerin bilgilerini tazelediği ve hayata dair onlara yeni bakış açıları kazandırdığı söylenebilir.

Cuma namazların katılan insan sayısı dikkate alındığında, hiçbir baskı ve zorlama olmadan, tamamen kendi istekleriyle camileri dolduran insanlara hitaben okunacak hutbeleri çok iyi hazırlanmış olması bireylerin dinî bilinçlenme ve dinî sosyalleşmesine katkısı önemli bir husustur.

Katılımcıların “*Hutbelerden aldığınız bilgilerle hayatınızda değişimler oluyor mu?*” sorusuna verdiği cevaplar, hutbelerin dinî sosyalleşme ve yaygın eğitim metodunun önemli bir parçası olduğu göstermektedir. Mesela katılımcılardan bir kısmı hutbelerin

¹⁹⁴ Doğan, a.g.t., 2018, s. 494.

¹⁹⁵ Mehmet Suna, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplum Eğitimindeki Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1996, s. 41.

İslami bilgilerini artırdığını ifade ederken diğer bir kısmı da dinî yaşamlarına olumlu katkısının bulunduğunu, ibadetlerini daha hassas ve samimi bir şekilde yapmalarına vesile olduğunu ve eylemlerinde İslami emir ve yasaklara uyma arzularını güçlendirdiğini belirtmektedirler.

“Hutbelerde İslam dininin kurallarını, akidelerini hadislerden yola çıkarak anlatılıyor. Hutbelerde sıla-ı rahimin (akrabaya yakınlık) önemini öğrendim.”

(K.8, y.40, Öğretmen)

“İslamiyet biraz daha bizim samimi olmamızı, ihlaslı olmamızı öğütüyor. Kendim daha samimi olmaya çalışıyorum. Hutbeleri dinledikten sonra daha fazla ahlaki davranışlarımı düzeltiyorum. [Anlatılanları] dikkate almaya başlıyorum. İslamiyet’i daha dikkatli yaşamaya çalışıyorum.”

(K.17, y. 72, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

“Namazlarımı tam kılmaya karar veriyorum.” (K.1. y. 65, Emekli Şef)

“Hutbelerde dinî meseleler öğreniyoruz. [Hutbelerde bahsedilen] Dinî bilgilerden etkilenerек hayatımda olumlu yönde değişim oluyor.” (K.24, y. 59, Emekli)

“[Hutbelerde] Mesajlar veriliyor. İslam dininin kuralları, Kur’an-ı Kerim ve hadisten örnekler verilerek anlatılıyor, hatırlatılıyor.” (K.29, y. 42, Memur)

“Camide dinî vecibelerin gerekleri bize anlatılıyor. [Hutbeleri] Huşu içerisinde dinliyorum. Bir Müslüman olarak nasıl hayatımı şekillendireceğim. İslam’a göre hayatımı nasıl yaşayacağım. Pusulayı görmüş gibi cami minaresini gördüğüm zaman kendimi topluyorum, hesabımı yapıyorum. Dinî vecibeleri hutbelerden öğreniriz tabii.” (K.16, y. 62, Esnaf)

Elde edilen bulgular hutbelerin son bölümünde okunan ayet anlamının¹⁹⁶ akıllarda yer ettiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanında hutbede anlatılan bir kısım bilgilerin unutulduğu ve bütün bilgilerin akılda tutulmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir.

¹⁹⁶ Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayasızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor. Nahl, 16/90.

“Hutbenin sonunda geçen dua [ayet-i kerime] ‘Allah iyiliği emreder, akrabaya bakmayı emreder, kötülüklerden alıkoymamızı’ ister bu sözler beni çok etkiler. Hutbede dua kısmını dinlediğim zaman pürdikkat dinliyorum.” (K.32, y. 50, Çiftçi)

Bazı katılımcıların anne babaya saygı, emir ve yasaklara uyma, sabır gibi İslami temel prensiplerin hutbeler aracılığıyla pekiştirildiğinden, eksik dinî bilgilerin hutbelerle tamamlandığından bahsettiği görülmüştür.

“Hutbede önemle üzerinde durdukları [mevzular]; yediğine içtiğine dikkat etmek, helale harama dikkat etmektir. Bir de Cebrail Aleyhisselamın hutbedeyken Peygamber Efendimize gelerek dua ettiğini, onunda üç kez âmin, âmin, âmin dediğini ve sahabe efendilerimiz sorduğunda ya Resulallah! Üç kez âmin dediniz, hiç böyle bir şey demezdiniz. Peygamber Efendimizin “annesini babasını sağıken onların annesini babasını üzenlerin, hizmetinde bulunup cenneti kazanamayanların burunları yere sürünsün” dediğini çok dikkatimi çekti. Anne ve baba hakkına, haram ve helale dikkat etmem gerektiğini öğrendim. İnsanların sabırlı olması gerekiyor. Sabırlı bir insanın mükâfatını vereceğini, bir davada haklı pozisyonda olduğunda Allah Teâlâ hakkını kat kat vereceği, dikkatimi çekti.” (K.15, y. 61, Esnaf)

“Çok şey öğreniyorum hutbelerden. Hocalardan gerçekten çok şeyler (öğrendik). Abdesti alırken eksiğimiz var mı? Bunu hocamız anlattığı zaman gideriyoruz. Ayet okurken eksiğimiz var mı? bu eksiğimizi gideriyoruz.” (K.4, y. 59, Emekli Memur)

Hutbenin eda edildiği vakte de cemaatin ehemmiyet verdiği görülmektedir.

“Cuma da öyle bir vakit vardır ki dua kabul olur. Cuma vakti hadisini¹⁹⁷ hutbede dinledim, her hutbe dinlememde aklıma gelir, dua ederim (K.9. y. 82, Emekli)

¹⁹⁷ “Cuma gününde bir zaman vardır ki, şayet bir Müslüman namaz kılarken o vakte rastlar da Allah’tan bir şey isterse, Allah ona dileğini mutlaka verir.” Buhârî, Cum’a 37.

2.1.4.2. Hutbede İçerik ve Anlatım

Hutbede kullanılan iletişimin niteliği, kullanılan kavram ve deyimler, bunlara yüklenen anlamlar, çağrışımlar dini sosyalleşmeyi direk olarak etkileyen unsurlardır.

Hutbe konuları seçilirken cemiyeti ilgilendiren mevzular, dinî ve milli bayramlar, önemli gün ve geceler dikkate alınmaktadır. Haftalık program dâhilinde hazırlanan hutbeler Diyanet İşleri Başkanlığının internet adresinden¹⁹⁸ yayınlanmaktadır. Diyanet İşleri başkanlığı 2007 yılında il müftülüklerince “il hutbe komisyonları” oluşturularak yerel ihtiyaç ve sorunlara cevap verebilecek şartlara göre okunacak hutbenin konusu merkezde, dış mahallelerde ve köylerdeki camilerde ayı ayrı olması, kendi bölgelerine has özel hutbeler hazırlanabilmesi kararı alınmıştır.¹⁹⁹

Hutbe dilinin toplumun seviyesine indirgenmiş olması önemlidir. Aksi takdirde hutbelerin dinî sosyalleşme açısından bir anlamı kalmayacaktır.²⁰⁰ Nitekim “*Geçen haftaki hutbe konusu neydi? Neler anlatıldı hatırlıyor musunuz?*” sorusuna iki katılımcı dışında cevap alınamamıştır. Cemaati bilgilendirmek için hazırlanan bir hutbenin dili açık ve sade olmalıdır. Bu anlamda Hz. Peygamber’in muhatapların anlama kabiliyetine göre konuşulmasını tavsiye etmesi²⁰¹ göz önüne alındığında hutbelerde anlaşılır bir dil kullanmanın bilginin cemaate ulaşması açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Anlaşılır bir dil ve temsillerle anlatım metodu, konuların zihinlerde kalması ve canlanması açısından da önemli bir eğitim yöntemidir.

Hutbe metnini birebir okumanın cemaat üzerinde uyarıcı bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Bu soruna çözüm olarak hutbenin sunumundan önce metnin birkaç kez okunması, metne zihni ve psikolojik olarak hazırlanılması, vurgu ve anlatım usullerine dikkat edilmesi gerekmektedir.

¹⁹⁸ <https://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/HutbelerListesi.aspx>

¹⁹⁹ Kurnaz, a.g.t., 2013, s. 55,

<https://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/DHGM.aspx>

²⁰⁰ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54.

²⁰¹ “İnsanlarla akli seviyelerine göre konuşmakla emrolunduk.” Bkz. Buhârî, Edeb, 34.

“Benim vaaz ve hutbeden etkilendiğim oluyor. Hatırladığım kadarıyla bir hutbede hocanın anlattığı mesele beni bir hafta etkiledi. [Anlatılan temsili hikâye]: Ahlak, su, ateş, üçü arkadaş olmuşlar. Birbirimizi kaybedersek nasıl buluruz demişler. Ateş demiş ki ne nerde duman görürseniz orada bulursunuz. Su da demiş ki nerede şarılta duyarsanız ben de oradayım. Ahlaka sormuş beni kaybedersen bir daha bulma şansın olmaz demiş. Çıkmadı aklımdan bir hafta. Artık da unutmam zaten. Temsille anlatıldığı için çok iyi aklımda kaldı. Unutma şansınız yok. Düşünen bir insan isen unutamazsın.” (K.34, y. 46, Sağlık Memuru)

Gurbette yaşadığını ve ilahiyat öğrencisi olduğunu ifade eden bir katılımcı, namaz öncesi yapılan vaazlarda uzun uzadıya zaten dinî meselelerin anlatıldığını, bunun binaen hutbelerde o beldenin sorunlarının ön plana çıkması gerektiğini vurgulamıştır.

“Hutbelerin halka duyuru niteliğinde olması gerekir. Bugün Diyanet'in hazırladığı hutbelerin yetersiz olduğunu düşünüyorum. Hutbede [beldemize ait] bir ilan duyamıyoruz. Eskiden çocukluğumuzda köyümüzün hatipleri vardı, köy hakkında bilgiler veriyordu. Köyümüze su mu getirilecek, ne yapılacak? Diye bilgilendirme yapardı. Köyde imece halinde çalışmalar yapılıyor idi. Bu işlere camide karar veriliyordu. Artık bu işler belediyelere bırakıldı. Bulduğumuz şehir ile ilgili bir bilgi verilmiyor, sıkıntılar dile getirilmiyor. Hutbe [sadece] dinî bilgi için değil[olamamalı] bana göre. Camimizde sel olduktan sonra camide konuştuğumuz da sel üzerine oldu. Örnek olarak her yağmurdan sonra problemler var, sel nereye vurur. Bunları dile getirmek lazım, bunların noksanları bildirmeliler hutbede. Zaten dinî bilgiler vaazda anlatılıyor. Hutbe biraz daha bence sorunların dile getirildiği bir yer olmalı.” (K.27, y. 63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

Hutbelerde ibadet konularının yanı sıra aile kurumunun korunması, anne babaya saygı, eşler arası muameleler, ebeveyn çocuk ilişkileri gibi konulara da değinilmesi toplum hayatı açısından önem arz etmektedir. Bu şekilde hutbelerde vurgulanan aileyi temel alan dini, sosyal konulardaki dinî bilgilendirme ve

bilinçlenmenin toplumsal sorunların çözülmesinde önemli bir fonksiyon icra edecektir.

2.1.4.3. Hutbede Konu Tekrarı

Hutbelerde konuların sıkça tekrar edilmesi, zihne iyice yerleşmesi için uygulanan yöntemdir. Hz. Muhammed (sav) muhataplarına fikrini kabul ettirmek ve bir düşüncenin zihinde iyice yer etmesini sağlamak amacı ile sık sık tekrar metodunu kullanmıştır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de de defalarca kullanılan bir yöntemdir.²⁰² Şüphesiz, tekrar metodunun insan zihni üzerinde derin izler bırakan tesiri vardır. Fakat bu tekrarın, dinleyiciler üzerinde bıkkınlık vermemesine dikkat edilmesi gerekmektedir. Hutbede unutulmuş ibadet ile alakalı fıkhi bilgiler, aileyi ve toplumu ilgilendiren bilgilendirmelerin tekraren anlatılması/hatırlatılması faydalı olacaktır. Mesela yılda iki defa kılınan bayram namazının kılınma şekli o günkü hutbe ve vaazlarda zikredilerek insanların hatırlaması sağlanmalıdır.²⁰³

Görüştiğimiz bireylerin bir kısmı hutbelerin tekrar konulardan oluştuğunu söylese de diğer bazı katılımcılar ise unuttuğu konuları yeniden hatırlama imkânı elde ettiğini, meselelerin tekrar edilmesinin zihinlerde kalması açısından faydalı olduğunu belirtmektedir.

“[Hutbeler sayesinde] Dinî bilgilerim takviye oluyor, bildiğimizi tekrar etmiş, bilmediklerimizi de öğrenmiş oluyoruz. Hz. Muhammed (sav) bir hadis-i şerifinde Her insanın nasihate ihtiyacı var. Bu bilgilere ihtiyacımız var hocam. Tekrar ettikçe unuttuklarımı hatırlatıyor, tekrarı faydalı buluyorum.” (K.2, y. 78, Emekli)

²⁰² Şevki Saka, *K. Kerim'de Davet Metodu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1979, ss. 120-123.

²⁰³ Suna, a.g.t., 1996, s. 38.

“Hutbelerde genelde tekrar edilen meseleler oluyor. Fakat insanı uyarıcı, uyandırıcı cehennem gibi konular beni uykudan uyandırıyor.” (K.7, y. 57, Oto Elektrik)

Bulgular, hutbelerde cennet-cehennem gibi ahirete yönelik konuların tekrar tekrar anlatılmasının, bireylerin ahiret hayatını dikkate alarak davranışlarını ceza-mükâfat dengesi üzerinde düzenlemesine, iyiliğe olan meylin artmasına ve kötülüklerden/günahlardan uzaklaşmasına vesile olduğunu göstermektedir.

2.1.5. Ramazan ve Dinî Sosyalleşme

Hicri takvimin dokuzuncu ayı olan Ramazan, *“insanlara yol gösteren, doğruyu eğriden ayırmanın açık delili olarak kendisine Kur’an’ın indirildiği”* aydır.²⁰⁴ Arapça bir kelime olan Ramazan’ın kökü, yeryüzünü tozlardan temizleyen yağmur anlamına gelen er-ramdâu kelimesidir. Bu manadan hareketle *“Ramazan’ın, Müslümanların kalplerini temizleyeceği”* anlamına geldiği, bundan dolayı da bu ismin verildiği anlaşılmaktadır.²⁰⁵

Ramazan ayının en önemli ibadeti olan oruç, Hz. Peygamber’in Medine’ye Hicret’inin 18. ayında *“Ey iman edenler! Oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı, umulur ki korunursunuz.”*²⁰⁶ ayet-i kerimesi ile farz kılınmıştır.

Ramazan ayı, yılın diğer zamanlarına göre daha manevi bir atmosferin oluştuğu ve dinî duyguların kuvvetlenerek dinsel sosyalleşmenin yoğunlaştığı bir zaman dilimi olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰⁴ Bakara, 2/185.

²⁰⁵ Doğan, a.g.t., 2018, s. 14; Hacı Mehmet Günay, “Ramazan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, 2007, s. 433. Bu kaynakta ayrıca, “bazı âlimlerce, bu aya “Allah’ın ayı” manasında “Şehrullah” ismi de verilmesi” bilgisi bulunmaktadır.

²⁰⁶ Bakara, 2/183-184.

2.1.5.1. Ramazan'da İbadet ve Etkinlikler

İslam'ın şartlarından biri olan oruç,²⁰⁷ toplumun büyük bölümü tarafından yerine getirilen bir ibadettir. Ramazan ayı mukabele, teravîh, kadir gecesî ve iftar programları gibi ibadet ve etkinlikler açısından diğêr zamanlardan ayrılmaktadır. Günümüzde insanların en çok rağbet ettiği sünnet namaz ise teravîh namazıdır.²⁰⁸ Camilerde teravîh namazlarındaki katılımın cuma namazları kadar yoğun olduğu gözlemlenmekte hatta sosyal araştırmalar mahalle ve köy camilerinde bu yoğunluğun daha fazla olduğunu göstermektedir.²⁰⁹

Katılımcılar bu ayda yapılan ibadetlerin, yaratıcısı ile bağlarını güçlendirdiğini, manevî yenilenme fırsatı bulduklarını, maneviyatlarını arttığını, bu ayın dini motivasyon ve dini sosyalleşmeyi yoğunluğunu artıran bir unsur olduğunu vurgulamıştır.

“Ramazan'da ayrı bir hava oluyor. Camimizde mukabele, teravîh ve iftarlar oluyor. Sadece Ramazan'da camide değelim. Devamlı camiye giderim ben. Teravîhleri hiç kaçırmam, mümkün olduğunca kendi camimiz olmasa başka camilerde teravîhlere katılıyorum Ramazan'da hiç boş geçmiyor vakit, zamanımı dolu dolu geçiriyorum. Mübarek gecelerde diğêr zamanlarda daha güzel programlar oluyor. Mevlid-i şerif oluyor, hatimler oluyor. Ramazan'da camiye erken gidip daha geç çıkıyorum.” (K.18, y. 61, Emekli Denizci)

“Camimizde Ramazan'da Kur'an-ı kerim, mukabele okunuyor, vaazlar veriliyor, ilahi okunuyor, mevlitler okunuyor. Önemli gün ve gecelerde programlar yapılıyor. Ramazan'ın son günü teravîh namazı olmadığı için tesbih namazı kılıyoruz.” (K.20, y. 78, Emekli Esnaf)

²⁰⁷ Hz. Peygamber bu hususa: “İslam beş şey üzerine kurulmuştur: Allah ‘tan başka Tanrı olmadığına ve Muhammed (sav)’in Onun kulu ve elçisi olduğuna tanıklık etmek, namaz kılmak, zekât vermek, ramazan orucunu tutmak ve gücü yetenler için Beytullah'ı ziyaret etmek (hac)” diyerek değinmiştir. Bkz. Buhârî, İman, 34, 40; İlim, 25.

²⁰⁸ Bilgin, a.g.m., 2009, s. 198. Hz. Muhammed'in bu namazı önce cemaatle kıldığı, daha sonra müminlere farz kılınır endişesiyle evinde eda ettiği bilinmektedir. Teravîh namazı Hz. Ömer Dönemi'nde yeniden cemaatle kılınmaya başlanılmış ve günümüze kadar da bu şekilde kılınmaya devam etmiştir.

²⁰⁹ Onay, a.g.e., 2008, s. 209.

“Bu sene Ramazan, hatim merasimleri mukabeleler ile çok güzel geçti. Ramazan’da daha huzurlu oluyor insan. Mukabele olsun, akşam olsun, camide oturuyorsun. Evde olsan uyursun. Camide muhabbet ediyorsun, namazları kaçırmamaya çalışıyorsun, özellikle Ramazan’da.” (K.11, y. 88, Emekli Çiftçi)

Ramazan ayında gündüzleri oruçlu geçiren Müminler akşamları iftar yemekleri ve teravih namazları ile bir araya gelme fırsatı bulmaktadır. Ramazan ayı ile birlikte yapılan ibadet ve buna bağlı etkinliklerle yılın diğer zamanlarından farklı bir atmosfere girildiği, bireylerin dinî duygularının arttığı ve dinî sosyalleşmenin yoğun olarak yaşandığı anlaşılmaktadır.

“Cemaatle namaz kılınıyor. Yirmi yedi kat daha sevap demedi mi Hazreti Peygamber. Cuma günü akşamları Yasin okumadan yatmam. Yasin okumak benim için ananedir.” (K.9, y.82, Emekli)

2.1.5.2. Ramazan’da Dinî Hassasiyet ve Öz Denetim

Ramazan ayı, oruçla nefsin terbiye edildiği; sadaka, zekât ve iftarlarla yoksulların dertlerine derman olunmaya çalışıldığı; Kur’an-ı Kerim, mukabele, teravih, vaaz, dua ve niyazlarla kalplerin inceldiği; feyz, rahmet ve bereketli bir zaman dilimidir.

Birey, oruç ibadeti ile arzularına hâkim olmayı ve tutum ve davranışlarını kontrol etmeyi öğrenmeye başlar. Oruçlu birey, bir nevi sabır, dayanıklılık eğitimi ile duygu, arzu ve isteklerini kontrol etmeyi, öfke kontrolünü, tutum ve davranışlarında nerede duracağını bilmeyi öğrenmektedir. Bir çeşit manevi ve dayanıklılık eğitiminden sonra insan, olgunlaşarak özdenetime sahip kâmil bir insan olmaya doğru ilerlemektedir.²¹⁰

“Camiye rutin bir şekilde giden insanın hayatında önemli değişiklikler olur. Sürekli camiye gidersen namazını kılarsan, sabırlı olursun, ibadetlerini yerine getirirsin,

²¹⁰ <https://dergi.diyaret.gov.tr/makaledetay.php?ID=6830> Erişim tarihi: 29.05.2019.

İslam'a göre yaşarsın. Oruç ile daha sabırlı olursun, mülayim oluyorsun, [insanlarla ilişkilerinde] daha geriden alıyor, sabırlı oluyorsun, kimse ile tartışmaya girmiyorsun. Öfke kontrolü biraz daha iyi oluyor.” (K.34, y. 46, Sağlık Memuru)

“Ramazan'da daha sağlıklı, bilinçli bir şekilde ibadet etmeyi öğreniyoruz. Camilere gitmek hareketlerimizde ve davranışlarımızda daha dikkatli olmamızı sağlıyor. Dinî konularda daha hassas davranmaya çalışıyorum.” (K.3. y. 50, Öğretmen)

“Ramazan'da daha fazla duyarlı, daha farklı oluyorsun. Kendine dikkat ediyorsun, muhabbetine, konuşmana dikkat ediyorsun. Argo kelimeler kullanmıyorsun, yanlış kelime kullanmamaya gayret ediyorsun. Ramazan'da ibadetler daha keyifli, farklı oluyor.” (K.35, y. 60, Esnaf)

Katılımcılar Ramazan'ın vermiş olduğu manevi iklimden etkilendiklerini, oruç ibadetini ilerlemiş yaşlarına rağmen yerine getirmeye çalıştıklarını, ibadetlerinde daha da hassaslaştıklarını ve davranışlarına özen göstermeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir.

“Ramazan'da manevi olarak da çok etkileniyorum. İbadetleri acele acele değil de daha dikkatli, huzurlu bir şekilde ifa ediyorum Daha fazla Kur'an okuyor, namazlarımı vaktinde kılma konusunda hassaslaşıyorum.” (K.35, y. 60, Esnaf)

“Ramazan ayının bereketi ayrı[dır]. Kat kat daha fazla sevap aldığımı Allah'tan umuyorum, böyle inanyoruz. Ramazan ayı hürmetine ibadetleri daha dikkatli yapmaya çalışıyorum, [ibadetlerden] daha fazla sevap kazandığımı düşünüyorum.” (K.19, y. 56, Emekli)

Ramazan'ın Kur'an ayı olduğunu, bu ayda diğer aylara nazaran daha çok Kur'an-ı Kerim okuyup hatim ettiklerini, mukabeleye katıldıklarını ve Ramazan'ın manevi ikliminden istifade ettiklerini vurgulamışlardır.

“Eskiden mukabeleye katılıyordum, bu aralar kendim hatim yapıyorum. Ramazan'ın ayrı bir şeyi var. Oruçlu olmak bana haz veriyor. İftarı beklemek.

Hayır-hasenat yapmaya çalışıyorum. Her türlü dinî ibadetleri yerine getirmeye çalışıyorum. Bu ayrı bir haz veriyor bana.” (K.27, y. 63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

“Ramazan’da Kur’an-ı Kerim okuma alışkanlığı kazanır insan.” (K.29, y. 42, Memur)

“Ramazan’da hiç kaçırmam. Mukabelelere gelirim. Ramazan’da daha çok ibadet etmekten huzur duyuyorum.” (K.4, y. 59, Emekli Memur)

2.1.5.3. Ramazan’da Toplumsal Bütünleşme ve Yardımlaşma

Ramazan ayı, oruç ibadeti ile birlikte tokun açın halinden anladığı, paylaşmanın, hayırda yarışmanın ve insanların derdiyle dertlenmenin içtenlikle yaşandığı bir aydır. Müminlerin ibadet neşesi içerisinde iftar davetleri ve teravihler ile bir araya geldiği, kaynaştığı, kenetlendiği, dayanışma duygularının zirveye çıktığı ve maddi-manevi birlikteliğin arttığı mukaddes bir zamandır. Fitre ve zekât gibi yardımlar ile toplumun dayanışma, yardımlaşma ve paylaşma duyguları gelişmektedir. Cuma namazları dışında camiye gitmeyen bireylerin de teravih namazları vasıtasıyla cami ile bütünleşmesine ve toplumsal dinî sosyalleşmeye elverişli bir zaman dilimidir.

Elde edilen veriler, insanlara yardımda bulunmanın mutlu ve huzurlu hissettirdiğini ortaya koymuştur. Görüşmelerde katılımcıların çoğu Ramazan ile birlikte ayrı bir atmosfer yaşadıklarını, dinî vecibe olan zekât ve sadakaların bu ayda verilmesi vesilesiyle ihtiyacı olanlara yönelik farkındalığın, yardım faaliyetlerinin ve toplumsal sorumlulukların artması ile toplumsal barışa büyük katkı sağlandığını vurgulamışlardır.

“İnsan ilişkileri gelişiyor. Çevremiz genişliyor, muhabbet artıyor. Ramazan’da insan ilişkileri güzel oluyor, sevgi ve saygı artıyor. İnsanlar birbiri ile kaynaşiyor, birbirlerini daha çok tanıyorlar. Beraber olduğumuz vakit arttıkça dostluğumuz artıyor.” (K.26, y. 19, Üniversite Öğrencisi)

“Ramazan’daki orucun, fakirlere yardım etme konusunda insanı kalben teşvik ettiğini düşünüyorum.” (K.33. y.56, Yurtdışı Emekli)

2.1.5.4. İftar Davetlerinin Toplumsal Birlikteliğe Katkısı

Terme ilçesine bağlı bazı camilerde çevre köy ve mahallelinin katıldığı iftar yemeğinin akabinde Kur'an-ı Kerim ile başlayan ve ilahiler ile devam eden büyük iftar davetleri düzenlenmektedir. Bu etkinliklere çocuk, genç yaşlı, kadın erkek herkesin iştirak ettiği, şenlik havasında geçen bu davetlerde sosyal dayanışma ve kaynaşmanın yaşandığı, toplumsal birlik ve beraberliğin sağlandığı görülmektedir.

Görüşülen katılımcıların da ifadelerine göre Terme ilçesine bağlı Sanayi ve Kozluk camilerinde belde sakinlerinin yoğun katılımın olduğu geleneksel iftar programları gerçekleştirilmekte ve programların adeta bayram havasında olduğu anlaşılmaktadır.

“Ramazanda (Terme-Sanayi) iftar davetleri oluyor. Kalabalık bir cemaat topluluğu ve çevrelerden insanlar da katılıyor. [Bu iftarlar ile] Esnafımızın toplanmasına vesile oluyor. Allah razı olsun, hocamız iftardan sonra güzel bir vaaz veriyor. İlahiler okunuyor, teravihe kadar böyle şenlik oluyor. Çocuklarımız da katılıyor. Böyle farklı bir etkinlikle beldemizin birlik beraberlik, kardeşlik ile bütünleşmesi bir arada olması, bizi mutlu ediyor.” (K.22, y. 59, Ekipman Ustası)

“Sanayi cemaati olarak iftar veriyoruz. Sanayi Cami cemaati olarak, bin beş yüz kişilik iftar programı yapıyoruz. Ramazan'da burada on yıldır devam eden iftar etkinliğimiz var. Bunu geleneksel hale getirdik. İlk iftar davetini dernek başkanı olarak ben başlattım ve organize ettim. Ondan sonra dernek camimizde devam ettirmektedir. İftarda köylerde adam bulamazsın ama burası iftar davetinden dolayı cıvıl cıvıldır. İnşallah bu davetler devam eder. Mahallelinin birbirleriyle kaynaşması daha çok iftar vesilesiyle oluyor. Akşama yarım saat kadar herkes evine giderdi. Ama bu sayede köyümüz, ilçemiz birbirleriyle kaynaşıyor, kenetleniyor.” (K.15, y. 62, Esnaf)

“Ramazan'da muhteşem olur, daha güzeldir, daha heyecanlanıyor insan, daha kalabalık olduğundan. Ne kadar kalabalık olursa o kadar güzel o kadar hoşuma

gider Ramazanlar. Mahallemizle beraber olmak, kardeş olmak, küslükleri barıştırmaya sebep olmaktadır.” (K.5, y. 50, Memur)

Ayrıca Ramazan ayı ile birlikte mahallelerinde oluşan bu olumlu hava sayesinde dargın kimselerin barıştırıldığı, toplum arasında kaynaşma, birlik, beraberlik ve kardeşliğin arttığı belirtilmiştir.

2.1.5.5. Ramazan Ayına Özlem

Katılımcılar, Ramazan ayında cami iftar programları, teravih, mukabele vd. etkinlikler, oluşan toplumsal birlik beraberlik atmosferi, Ramazan ayının manevi ve dost iklimini yeniden yaşamayı umut ettikleri ifade edilmektedir.

“Ramazan'ın bitmesine üzüliyoruz. Yeniden Ramazan ayının gelmesini istiyorum. O kalabalık iftarlar, teravihler, mukabeleler, namazlar. Ramazan gittiğinden dolayı ağladığımız da oluyor. Yani benim için Ramazan çok mutlu bir ay, çok güzel bir ay çok seviyorum Ramazan ayını.” (K.28, y. 60, Emekli Memur)

“Ramazan'ın bitmesine üzüliyorum. Ramazan gelmesini istiyorum Ramazan gittiğinden dolayı ağladığımızda oluyor yani benim için Ramazan çok mutlu bir ay, çok güzel bir ay çok seviyorum.”

“Ramazan'da namaza gitmek daha farklı oluyor. Ramazan'ın özel bir bereketi var yani. Ramazan ayının atmosferi daha farklı oluyor.” (K.16, y. 62, Esnaf)

“Ramazan'da psikolojik olarak huzurlu, mutlu hissediyorum, manevi bir aydır. Ramazan'da kalabalığı seviyor insanlar.” (K.9, y.82, Emekli)

“Çocuklukta Kur'an mektep yerleri, eski okuma yerleri vardı. Eski bayramlar, eski bayram namazları daha güzeldi, daha iyiydi kalabalıktı. Daha sevinç duyuyordum, daha mutlu oluyordum.” (K.28, y. 60, Emekli Memur)

2.1.6. Yurt Dışı Camilerinde Dinî Sosyalleşme

Yurt dışında yaşayan Türkler kendi dilini, dinini ve kültürünü yaşamanın ve sürdürmenin mücadelesi içerisinde. Hatta Türkiye’de yaşadığı sosyal yaşantı ne ise, aynı dil, din ve kültürü yaşamaya devam ettirmeye çalışmaktadır.²¹¹

Yurt dışında yaşayan Türkler için camiler, birçok sosyal ve dinî işlevleri yerine getirmektedir. Camiler, onlar için sadece bir ibadethane değil aynı zamanda bütün kültürel ve sosyal ihtiyaçların karşılandığı bir merkezdir.²¹² Buralarda çocuk ve gençlere yönelik gençlik kulüpleri, spor faaliyetleri, Kur’an kursları, Türkçe kursları, okul takviye kursları vb. etkinlikler düzenlenmekte, yetişkinlere ise sohbet ve dinlenme mekânları gibi hizmetler verilmektedir. Katılımcılarımız arasında Avrupa’da belli bir süre çalışıp yaşayan gurbetçilerin olması yurtdışındaki Türklerin hayatında caminin yeri hakkında da belli bulgular elde etmemizi sağlamıştır.

“Yurt dışında cami, sadece namaz kılmak değil, Müslümanların toplanma yeri, buluşma yeridir. Oradaki camilerimiz bizim bir nevi çay ocakları içerisinde oturup sohbet etme, dertleri dinleme yerimiz bizim. Camiler yurt dışında spordan al da birçok etkinlikler yapıyordu. Çeşitli kurslar vardı. Beraber çay içeriz. Sohbet ederiz, bazı dinî konularda sorular sorarız. Sohbet ortamı nasıl gelişirse öyle sohbet ederiz. Elimizden geldiğince imamların dinî bilgilerinden yararlanıyoruz.”

(K.27, y. 63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

“[Almanya’da] cumartesi ve pazar okul kapalı olduğu zaman çocukların gidebileceği camiye bağlı Kur’an kursu ve dersane var. Büyüklerin oturması için kulüp ve Kur’an öğrenme bölümü var. Çocuklar camiye alışsın diye, çocuklar daha fazla gelsinler diye yemek ikramları oluyor. Müslüman olan Alman

²¹¹ Muhammet Fatih Genç, *Yaygın Din Eğitiminde Gençliğin Yeri “Hollanda’da Havra, Kilise ve Camilerde Gençliğe Yönelik Eğitsel Faaliyet ve Hizmetler Üzerine Karşılaştırmalı bir Alan Araştırması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 157-158, Genç, a.g.t., 2011, ss. 157-158,

²¹² Genç, a.g.t., 2011, s. 181.

arkadaşlarımız kardeşlerimiz var. Onların çocukları da camiye geliyor.”(K.17, y. 61, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

Katılımcılarımızın açıklamaları göstermektedir ki Avrupa’da Türklerin gittiği camiler sadece ibadethane işlevi görmesinin yanı sıra ilk orta ve ileri yetişkin dönemi bireylerin ve yeni kuşağın sosyalleşmesine ve dinî sosyalleşmesine katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Yurtdışında yaşayan Türklerin kurmuş olduğu birçok cami ve kültür merkezi mevcuttur. Camilere bağlı dernekler, o çevrede yaşayan Türk ve Müslümanların dinî ve kültürel değerlerini kaybetmesini önlemeye, sosyo-kültürel ihtiyaçlarını karşılamaya ve Müslüman toplumunun birlikteliğini sağlamaya yönelik faaliyetler gerçekleştirmektedir. Diasporadaki Türkler için camiler aynı zamanda tanışma ve kaynaşma mekânıdır. Çocuk ve gençler için kültürü öğrenme ve koruma merkezidir. Özet olarak camiler, yurt dışında yaşayan Türk toplumunun dinî sosyalleşmeleri için belki de en önemli merkezdir.

“Mahallemde cami olmazsa manen ruhumda bir eksiklik hissederim. Cami açmışızdır. Yurt dışında da cami açılması için girişimlerde bulunduk. Kiraladık, tamir ettik, onardık özellikle yurt dışında bu meselelerle uğraştım.” (K.17, y. 72, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

Görüşmelerde katılımcıların ifadelerine göre, ezanın dışarıda okunması yurt dışında yaşayan Türkler için çok önemlidir. Çoğu Avrupa ülkelerinde ezan cami içerisinde okunmakta ve ses dışarı verilmemektedir. Fakat Avrupa ülkelerinin bazı şehirlerinde cuma ezanının dışarıdan okunmasına kısıtlı vakitlerde de olsa izin verildiği anlaşılmaktadır.

Katılımcılar ifadelerinde yurt dışında ezan sesinin dışarıda duyulmamasından dolayı kendilerini garip hissettiklerini ve ezan sesine hasret olduklarını vurgulamışlardır. Ezanın dışarıda okunmasının, Müslümanların özgürlüğünün simgesi olduğunu belirtmişlerdir. Türkiye’de buldukları süre zarfında ezan dinlemenin kendilerini duygulandırdığını ve ezanın onları özgür hissetmesini sağladığını beyan etmişlerdir.

“Ben yurt dışından emekliyim. Sadece cuma günleri dışarıya ezan sesi geliyor. Hollanda'da yaşıyorum, ezanı duyunca diken, diken oluyorum. Yurt dışında yaşarken ezan dinlerken çok etkileniyorum. (K.33. y.56, Yurtdışı Emekli)

“Ezan okunmayan yerlerde yaşadım. Yurt dışında olduğumdan dolayı Almanya Münih yakınlarında yaşadım, şoförlük yapıyordum. Almanya, İtalya ve diğer Avrupa ülkelerine gidiyordum. Ezan okuyan kişi güzel okuyor ise ben etkileniyorum, ağladığım da olur. Ezan her şeyden önemli benim için.” (K.27, y.63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

Bazı katılımcılar da ikametlerinin yurt dışında olduğunu, yaz aylarında kendi memleketlerine (Samsun ili Terme ilçesi) ziyarete geldiklerinde, yurduna gelmenin huzur ve sükûnu içerisinde olduklarını, manen rahatladıklarını ve kendilerini daha özgür hissettiklerini ifade ettiler.

“Kırk sekiz yıldır yurt dışında yaşıyorum. Ezan okunuyor ama içeride okunuyor, sesi dışarıya vermiyorlar. Avusturya'da ikamet ediyordum. [Türkiye'ye] geliyorum rahat konuşuyorum, rahat hareket ediyordum. Orada [yurt dışında] çok rahat hareket edemiyordum. Dışarıda güzel ezan okunuyor burada, ne güzel. Bu Karadeniz sahili genci yaşlısı İslamiyet ile ilgisi var.” (K.17, y. 72, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

Ramazan ayında camilerin iftar davetlerine ev sahipliği yaparak yurt dışında yaşayan Müslüman ve diğer toplumların buluşmasına ve kaynaşmasına, toplumların birbiri ile dost olmasına ve dinî sosyalleşmelerine önemli bir katkı sunduğu anlaşılmaktadır.

“Ramazan'da iftarlar veriyoruz, ziyafetler veriyoruz yani yabancı herkes Almanlar da geliyor, İslamiyet'in güzelliğini görsünler diye yurt dışındaki komşularımıza, yerlilere de yemek veriyoruz.” (K.17, y. 62, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

2.2. CAMİ DİN EĞİTİMİNDE DİNİ SOSYALLEŞME ETKENLERİ

2.2.1. Çocukluk, Cami ve Dinî Sosyalleşme

İnsanoğlunun bilinçaltında doğuştan var olan bir “*inanma duygusu*” vardır. İnsan, çocukluk çağında soyut düşünme yeteneği kazanmamış olsa da çocuğun dünyası, gerçek ile hayal arasında yarı metafizik bir dünyadadır. Onun bu metafizik dünyası dine açıktır. Çocuğun hayal dünyası, ölümden sonra hayat ve peygamber mucizeleri gibi inanç konularını anlamaya hiç de uzak değildir.²¹³

Çocuğun ilk dinî sosyalleşme süreci dinî değerlerin ve kültürün zaman içerisinde çocuğa aktarılması ile gerçekleşir. Bu süreç anne babaya soru sorarak başlar. Akla takılan dini, metafizik veya herhangi bir mesele ile ilgili soruların cevabını bulmaya çalışır. Bazı aileler bu sorulara cevap verip çocuğu ikna edebilirken bazılarında ise tersi bir durum gerçekleşir. Böyle bir durumda da çocuk cevapları aile dışında bulmayı dener. Şayet çocuk aradığı cevapları okuldan, doğru kaynaktan temin edebilirse o zaman dinî sosyalleşme doğru bir şekilde gerçekleşmiş olur.²¹⁴

Çocuğun hayata ve topluma gözlerini açtığı en güvenilir yer ailesidir. Çocuklar anne-babalarının yanında bulunmanın verdiği güven ile farklı bir yere hızlıca alışabilmektedir. Örneğin ilkokullarda birinci sınıfa başlayacak çocuklara verilen uyum (oryantasyon) eğitimi ile çocukların bu yeni ortama güven duymaları ve alışmaları sağlanmaya çalışılmaktadır. Benzer şekilde babası ile birlikte camiye gelen çocuk aynı alışma sürecini burada da yaşamaktadır.²¹⁵

Ailede çocuğunu cami ile tanıştıran ilk kişi genellikle baba olmaktadır. Hayatında ilk defa camiye giren çocuk, caminin kubbesi, süslemeleri, minberi, mihrabı ve kürsüsünü dikkatini çekmektedir. Ayrıca mekânının aydınlık oluşu, büyüklüğü, tefrişatı; içindeki

²¹³ Bilgin, a.g.m., 2009, s. 188.

²¹⁴ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54.

²¹⁵ Bilgin, a.g.m., 2009, s. 193.

insanların kıyafetleri, ibadetleri ve davranışları gibi detaylar, çocukta dinî bir duygusallık uyandırabilmektedir.

Dinî bilgiler öğrenmesi amacıyla Yaz Kur'an kurslarına gönderilen çocuk, camiye alışmakta, arkadaşlarıyla birlikte cami ve çevresini oyun alanına dönüştürmektedir. Çocukların özellikle yaz dönemlerinde bu tür aktivitelere katılmasına müsaade edilmelidir. Bu dönem, çocukların dinî sosyalleşmeleri açısından hayati öneme sahiptir. Çünkü camiler, çocuğun dinî sosyalleşmelerinin başarılı bir biçimde gerçekleşebilmesi için en ideal mekânlardan biridir.

“ Babam beni camiye götürdü, küçüklüğümde ilkokula başlamamıştım. O zamana iyi ki babam camiye getirdi. O getirmeseydi belki de camiye gelmezdim. İkindi namazında giderdik, sonra da akşam namazını camide kılardık, Sonra babam beni eve yollardı.” (K.7, y. 57)

“Babam çocukluğumda camiye getirirdi. Beni müezzinlik konusunda teşvik ederdi.” (K.3, y. 50, Öğretmen)

2.2.1.1. Çocuklukta Din Eğitimi ve Dinî Sosyalleşmeye Etkisi

Eğitimin dinî sosyalleşmede etkili olması, dinî kültür unsurlarının bireylere planlı bir biçimde aktarılmasına bağlıdır. Eğitim yoluyla alınan dinî bilgi ve öğretilerin bireyin dinî kimliğini şekillendirmesi, sosyal çevrenin özellikle de ailenin bu bilgileri pekiştirmesiyle sağlanabilir.²¹⁶

Ülkemizde din eğitim-öğretim faaliyetleri okullarda ve Kur'an kurslarında verilen eğitimle sürdürülmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı müfredatında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ve seçmeli din dersleri yer alsa da veliler teorik olan bu dinî eğitimi yeterli görmemektedir. Veliler, çocuklarının teorik bilgiden ziyade ahlaki olarak gelişmelerini, Kur'an okuyabilmelerini, namaz vb. dinî ibadetleri yerine getirebilmelerini sağlayacak

²¹⁶ Çoştu, a.g.e., 2011, s. 95.

bir eğitim almalarını istemektedir. Bu yüzden birçok veli çocuğunu dinî bilincin ve dini pratiklerin daha yoğun öğretildiğine inandığı camilere bağlı yaz Kur'an kursları ve Kur'an kurslarına göndermektedir.

Okullarda ve Kur'an kurslarında dini eğitim alan bireylerin sosyal, kültürel ve psikolojik durumları, dindarlaşmaları ve dinî sosyalleşmelerine olumlu yansıyan önemli unsurlardandır.²¹⁷

“Her ailede olduğu gibi bizim ailede de fırsat bulunduğu zaman olmazsa olmazlardan bir tanesi camilerde Kur'an öğrenmek, İslam ahlakını öğrenmek, duaları öğrenmektir. Bizim köy haricinde bir cami vardı, annem bizi oraya gönderirdi. Orada teyzemlerde kalarak Kur'an eğitimi aldım, namaz adabını öğrendim ve küçük yaşta sekiz on yaşlarında almış olduğum eğitim ile kaldım, bilgiyle kaldım. Onun dışında [dinî eğitim] almaya imkânım olmadı. (K.15. y. 61, Esnaf)

28 Şubat sürecinde devlet tarafından Kur'an kurslarının etkinliği azaltılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda İmam-Hatip liselerin orta kısımlarının kapatılması, okullarda ve üniversitelerde başörtüsü kısıtlaması, 8 yıllık kesintisiz eğitim sebebiyle Kur'an kurslarında gerçekleştirilen hafızlık eğitimin kesintiye uğraması, Kur'an kurslarına katılan öğrenciler için 12 yaş sınırlamasının getirilmesi vb. uygulamalar Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında peyderpey kaldırılmıştır.

Son yıllarda ise Diyanet İşleri Başkanlığı cami çevresinde öğrencilere yönelik yürüttüğü faaliyetleri yoğunlaştırmış ve öğrencilerin sadece yazın değil bütün yılı kapsayacak şekilde cami ve din eğitim-öğretim faaliyetleri ile irtibatlandırılmalarını sağlamaya yönelik çalışmalara hız vermiştir. Bu kapsamda “Çocuklar camide buluşuyor” temalı etkinlikler düzenlemiştir. Ayrıca Başkanlık, Ahmet Hamdi Akseki Camii'nde kurduğu “çocuk oyun alanı” ile çocuklarda cami sevgisinin oluşmasını sağlamaya

²¹⁷ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54.

çalışarak²¹⁸ kurum bünyesinde faaliyet gösteren tüm camilere örneklik teşkil etmeyi amaçlamıştır. Bu gelişmelere rağmen çocukların cami ile olan irtibatlarının artırılmasına yönelik çalışmaların henüz yeterli seviyeye ulaşmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Katılımcılara “*Cami konusunda çocukluğunuzdan aklınızda kalan hatıralarınız nelerdir?*” ve “*İmamların çocukluğunuzdan günümüze çocuklara olan tutumlarında bir değişim var mı? Sizce nasıldır?*” soruları sorulduğunda eskiden kendilerinin yaşadıkları şiddet içeren (azar, dayak vb.) davranışların olduğunu, günümüzde ise olumsuz durumların zamanla ortadan kalktığını, çocukları camiye çekmek için çeşitli faaliyetlerin yapıldığını ifade etmişlerdir.

Cami görevlilerinin çocukların camideki Kur’an kurslarına katılmaları için çaba harcadığını ve çocukların camiye devam etme konusunda hassasiyet gösterdiklerini vurgulamışlardır. Bu kapsamda çocuklar için kurslarda Kur’an öğretiminin yanı sıra futbol turnuvası, masa tenisi gibi sosyal aktiviteler düzenlenmektedir. Çocukların cami ile bağlarını kuvvetlendirmeye yönelik bu sosyal faaliyetler ile çocukların dini olanı sevmelerini, dindar olabilmeleri ve dinî sosyalleşmelerinin artırılması hedeflenmektedir.

“[Günümüzde]İmamların çocukları camiye davet edişleri, çocuklara nazik davranmaları, esnek davranmaları bizi şaşırtıyor. Benim yaşımda biz böyle bir şey görmedik. [Şimdi imamlar] iyilikle çocukları çağırıyor. Bizi döverlerdi eskiden. İmamlar çocuklara bağırarak, çağırarak ders verirlerdi. O yüzden camiden kaçtığım oluyordu.” (K.20, y. 78, Emekli Esnaf)

“İmam [yaramazlık yaptıklarında] çocuklara hiçbir şey demez. Çocuklar oynarlar, koşarlar, hiçbir şey demez onlara. İmam çocukların camiye gelmesi için gayret eder.” (K.13, y. 80, Emekli)

Katılımcılar, cami görevlilerinin çocuklara yönelik teşvik edici bu tutumları sayesinde, çocukların hem dinî manada bilgi birikimlerini artırdıklarını hem de

²¹⁸ <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/cocuklar-icin-camide-oyun-alani-kuruldu-/0> Erişim tarihi: 16,06,2016.

öğrendiklerinin tutum ve davranışlarına olumlu yönde yansıdığını gördüklerini ifade etmişlerdir.

“Kurslara çocuklarımı gönderiyorum, gönderdim. Çocuklarım Kur’an kursunda güzel şeyler öğreniyor; duaları öğrendi; arkadaşlar kazandılar. Camilere çocuklar gelsin, Peygamber Efendimiz “[Çocuklar için] nerede ise orada oynasınlar orada vakitlerini geçirsinler” demiş.” (K.19, y. 56, Emekli)

Cami cemaati dernek üyesi olan bir katılımcı, cami derneğince yapılan sosyal faaliyetlere hem maddi hem manevi destek verdiklerini; çocukların camide yapılan aktivitelere katılımı artırmak için çocuklara ikramda bulunulduğunu; Kur’an kurslarının okul dönemi akşam dersleri yıl boyunca yayılarak çocukların cami ile irtibatlarının devam ettirilmeye çalışıldığını belirtmiştir.

“Biz dernek olarak, son beş senedir, çocukların camiye gelmesi konusunda çaba içerisindeyiz. Yaz Kur’an kursu haricinde, özellikle kış ayların (okul zamanı) akşamla yatsı arası çocuklara Kur’an-ı Kerim ve Kıraat dersleri veriliyor, eğitime devam ediliyor. Camiye alıştırmak için çocuklara lokum, kek, meyve suyu ve meyve ikram ediyoruz. Çocukların yıl boyunca camiye devam etmesini sağlıyoruz. Çocuklar camide müezzinlik, imamlık gibi mesleki etkinlikler yaptırılıyor.” (K.28, y. 60, Emekli Memur).

2.2.1.2. Çocuklukta Din Eğitimin Önemi

Katılımcılara *“Camilerde yapılan Kur’an kurslarına katılıyor musunuz?”* sorusunu yönelttiğimizde, katılımcıların geneli, dinî eğitim almak için camilerde düzenlenen Yaz Kur’an kurslarına katıldıklarını ifade etmişlerdir. Bu kurslarda Kur’an-ı Kerim’i Arapça lafzından okumayı öğrendiklerini belirtmişlerdir. Dinî vecibelerden birçoğunu bu kısa dönemde öğrendiklerini, her yaz gerçekleşen bu kurslara birçok kez katılmalarının sebebiyledir ki dinî bilgilerini pekiştirdiklerini zikretmişlerdir.

“Camilerde Kur'an öğrendim, İslam ahlakını, duaları öğrendim, Kur'an eğitimi aldım. Namaz kılmayı ve adabını öğrendim. Sekiz, on yaşlarında almış olduğum eğitim ile kaldım, bilgiyle kaldım. Onun dışında (dinî bilgi) almaya imkânım olmadı.” (K.15, y. 61, Esnaf)

Çocukluktaki eğitimin yetişkin dönemde verilen eğitime göre daha verimli olduğu anlaşılmaktadır. Bunu katılımcılardan biri *“Ağaç yaşken eğilir.”* atasözü ile en veciz şekilde ifade etmiştir. Görüştüğümüz bireylerden bazıları, cami ve Kur'an kursları ile irtibatlarının on beş yaşlarına kadar yoğun olduğunu, orta yaşlardan itibaren azaldığını ve emekli olduktan sonraki süreçte olan yeniden yoğunlaştığını dile getirmiştir.

“[Kur'an kursu ve camiye] Çocukken gidiyorduk, gençlikte o kadar fazla değil. Çocukluğuma göre kıyaslarsan gençlik döneminde biraz daha seyrek tabii haliyle. Gençliğimde hiç bırakmadım tabii. Kan koyulaştı, yaş ilerledi. Öteki tarafta gidişte yaklaştı. Aileden gördüğünüz örf ve adetlerden kaynaklanan bir durumdan dolayı camiye ayağım hiç kesilmedi.” (K.10, y. 49, Esnaf Oto cam)

“Rahmetlik amcam hocadır, onda okurduk, ne yaptıysam çocuklukta yaptım. Hocam 'ağaç yaşken eğilir' diye bir atasözü vardır. Ondan sonra hiç kursa katılamadım.” (K.13, y. 80, Emekli)

2.2.1.3. Dinî Sosyalleşmede Aile Etkisi

Çocuğun dinî sosyalleşmesinin ilk basamağını aile oluşturmaktadır. Ailenin çocuk üzerinde biyolojik, psikolojik, sosyolojik, kültürel vs. alanlarda pek çok etkisi bulunmaktadır. Çocuğun hayatının merkezinde olan aile, çocuğun okul öncesi dönemi dinî bilgilenmesi, bilinçlenmesinde, tutum ve davranışlarının pekiştirilmesinde en etkili olduğu dönemdir.²¹⁹

²¹⁹ Okumuş, a.g.m., 2014, s. 448.

Çocuğun kişiliğinin gelişmesi, sosyal norm ve değerleri kazanması ve ilk dinî bilgilerin aktarımı ailede sağlanabilmektedir. Camide Yaz Kur'an kurslarıyla verilen dinî bilgi ve öğretilerin ailede anne, baba, büyükanne, büyükbaba gibi büyüklerin pekiştirici etkileri bireylerin hayat boyu süren dini hayatın temelini oluşturmaktadır.

Ailenin dinî yaşantı ve davranışlarında dinî öğretilerin bireye örnekliliği, pratiğe geçirilmesi bireyin tutum ve davranışlarına olumlu yansımaları görülmektedir. Eğer söz konusu dinî bilgi, öğreti ve yaşantıların pekiştirilmesi gerçekleşmezse dinî öğreti ve yaşantıların pratiğe geçirilmesi yani bireyin tutum ve davranışlarına yansımaları güçleşebilmektedir.²²⁰

“Büyüklerin vermiş olduğu heyecan ile beraber dedemin, amcamın, yürüyerek camiye götürmeleri. Büyüklerin, dedemizin terbiyesi unutulmaz, camiye evdeki büyüklerimizin teşvikiyle geliyorduk.” (K.19, y. 56, Emekli)

“Kur'an öğrenmek, ezberlemek için, otuz iki farzı öğrenmek için camiye giderdik. Mesela Kur'an'ı Kerimi yüzünden okumaya başlamadan önce Amenerrasulü 'yü ve Yasin suresinin yarısını ezberlemiştim. [Bunları] Kulaktan dolma ezberledim. Akşam ve sabah namazını evde cemaat ile kılıyorduk. Babam evde namazdan sonra bu sureleri okuyordu.” (K.20, y. 78, Emekli Esnaf)

“İmamın anlatış şekli benim için önemlidir. Amcaoğlu vardı imam, şimdi onu örnek alarak aynısını yapıyorum. Her namazda geçmiş namazları kaza namazlarını kılıyorum, ondan öğrendim, ondan gördüm.” (K.28, y. 60, Emekli Memur)

“Bir gün bahçede çalışıyorduk. Annem dedi ki, ‘cuma namazına git, beni aklına getir’. Şimdi camiye her girdiğimde annem aklıma gelir. Benim camiye gelmemi o teşvik etti. Allah razı olsun ondan.” (K.32, y. 50, Çiftçi)

Bir katılıcımız, baba olarak çocuklarının dinî eğitimine çok dikkat ettiğini, hatta sabah namazlarına alışmaları için çocuklarını sabah namazına kaldırdığını ve

²²⁰ Çoştur, a.g.e., 2011, s. 95.

bir çocuğunun hafız olarak yetişmesini sağladığını vurgulamıştır. Bireylerin anlatımları, ailede eğitimin önemli olduğunun, özellikle de ahlaki eğitimin ailede başladığının şuurunda olduklarını göstermektedir.

“Çocuklar okul döneminde ne kadar camiye gelebilirler ki. [Ancak] yaz tatilinde Kur’an kursuna gidebilirler. Ben çocuklarımı akşam, sabah namazlarına kışın camiye götürüyordum. Şimdi ise camiye eskisi kadar gelmiyorlar. Beş yaşından beri çocuklarımı sabah namazına kaldırıyorum. Üç çocuğum var. Bunlardan biri hafız kızım.” (K.12, y. 50, Esnaf)

“Oğlum geçen sene namaz kılmayı bilmiyordu, şimdi beş vakit kendi başına namaz kılıyor. Oturmasında değişiklik var. Kur’an kurslarının etkisi büyük. Ama yine de evden alacak ahlaki.” (K.28, y. 60, Emekli)

“Çocuğum annesiyle beraber namaz kılmaya ve başörtüsü örtmeye başladı.” (K.32, y. 50, Çiftçi)

2.2.1.4. Dinî Sosyalleşmede Akran Etkisi

Dinî sosyalleşmede bireyin ailesi, okul ve arkadaş çevresi etkindir. Birey iki üç yaşlarına gelince kardeşi, komşuları ile iletişime geçer ve onlarla oynamaya başlar. Ailenin çocuk üzerindeki etkisi ilk yaşlarda yoğunken zaman içerisinde gelişen ilişkiler nedeniyle ailenin kontrolü azalabilir. Ergenlik çağındaki bireyin sosyalleşmesinde ailesinden ziyade akranlarının etkisi görülür. Genç bireyler sorunlarını, düşüncelerini aile üyeleriyle paylaşmak yerine daha yakın gördüğü yaşlıları ve arkadaşları ile paylaşmaktadır.²²¹ Camilerde Yaz Kur’an kurslarında oluşan arkadaşlık ortamının bireylerin camiye ısınmasında etkili olduğu, namazı beraber kılmalarının namaza alışmalarında etkili olduğu ve camiye devamına aracılık ettiği anlaşılmaktadır.

²²¹ Çoştur, a.g.e., 2011, s. 60.

“Cuma namazlarına ilk başlamıştım. Arkadaşlarımla beraber Cuma namazına gitmiştik. Namazlara başlamamda arkadaşlarımla etkisi büyük oldu.” (K.15, y. 61, Esnaf)

“Babamla beraber camiye gittiğim zaman güzel oluyordu. Küçüklükte teravihe gidiyoruz diye atari salonuna giderdik. Güliyorduk, fısıldıyorduk. Camideki amcalar [yaramazlığımızdan dolayı] kızıyorlardı.” (K.30, y. 26, Esnaf)

“Çocuklar camideki kurslarda arkadaş ortamıyla birlikte camiye daha çok gitmeye başladı. [Camiye devam ettikten sonra] ahlaki davranışları güzelleşmeye başladı, bana ve annesine daha saygılı olmaya, derslerinde de başarılı olmaya başladı.” (K.23, y. 57, Esnaf)

Terme bölgesi sakinlerinin aynı mahalle ve köyü paylaşmaları, birbirleriyle arkadaşlık kurmalarına ve samimi dost olmalarına sebep olmuştur. Oluşan bu dostluklar sebebiyle birbirlerinin dinî sosyalleşmelerine de katkı da buldukları anlaşılmaktadır.

“Kur’an kurslarında çocuğumun bir ortamı oluştu. Bir arada arkadaşlarıyla okul haricinde yazın kendi istekleri ile hem Kur’an öğreniyorlar hem de arkadaşlarıyla oyun oynuyorlar. Bu güzel faaliyetler için sağ olsun imamımız. Hoca başarılı olan öğrencilere küçük hediyeler alıyor. Çocuklara derslerden sonra hediye, gofret veriyor. Bu çocukların hoşuna gidiyor.” (K.22, y.59, Ekipman Ustası)

“Cami Kur’an kursunda arkadaşlarım oldu. Onlarla masa tenisi oynuyoruz, bisikletle geziyoruz. Beraber bu arkadaşlarımla balık tutmaya gidiyoruz.” (K.31, y. 19, Öğrenci)

Arkadaşların bireyin dinî sosyalleşmesine katkısı olduğu gibi olumsuz etkileri de olabilmektedir. Mesela katılımcılardan biri, çocuğunun arkadaşlarının camiye gitmemesini, camiye gitmemek için mazeret gösterdiğini belirtmiştir.

“Camiye çocukken akşam, yatsı namazlarına geliyordu. Şimdi on altı yaşında geçti ve artık gelmiyor camiye. Emsali gelmediğinden gelmiyor namaza. O yüzden çocuğum on altı yaşını geçti mi artık camiye gelmek istemiyor.” (K.4, y. 59, Emekli Memur)

2.2.2. Kur'an Kursları

2.2.2.1. Yaz Kur'an Kursları

Yaz Kur'an kursları okulların tatil olduğu dönemde, kişilerin Kur'an-ı Kerim ve mealini öğrenebilmeleri, dinî bilgilerini geliştirebilmeleri, dinî içerikli sosyal ve kültürel etkinliklerden yararlanmaları amacıyla açılan kurslardır.²²² Bu kısımda, cami bünyesinde faaliyet gösteren yaz Kur'an Kurslarının dinî sosyalleşmeye etkilerinin neler olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır.

Modern eğitimin gerektirdiği muhteva ve araçlarla derslerin yapılması ve dersleri pedagojik formasyon donanımına sahip öğreticilerin vermesi, bireylerin dinî eğitimi ve dinî sosyalleşmeleri açısından önemlidir.

Yaz Kur'an kurslarında, örgün eğitim çağındaki çocuk ve gençler, temel dini bilgileri, kendi dinleri olan İslam'ın inanç esasları, uygulanması gereken ibadetler ve sosyal hayata yönelik ahlaki prensipler hakkında bilgilenmektedirler. Kur'an-ı Kerimi yüzünden okumayı öğrenmesi ve onu mealden okuma alışkanlığı kazanması, Hz. Peygamber'in hayatından örnekler ile tutum ve davranışlarını geliştirmesi, ibadetleri için gerekli olan dua ve sureleri de ezberlemeleri Kur'an kurslarının hedefleri arasındadır. Yaz kursları, milli birlik ve beraberliği kuvvetlendiren, sevgi, saygı, bir arada yaşama ve sorumluluk bilincini geliştiren önemli bir imkândır.²²³

Dinî bilincin temellerinin çocuklukta atıldığı düşünülünce çocukluk çağında Kur'an kurslarının bireyin dinî bilinçlenmesinde önemli katkıları bulunduğu anlaşılmaktadır. Aileler özellikle yaz aylarında çocuklarını bu kurslara göndermeye çalışmakta ve asgari düzeyde de olsa temel dinî bilgileri öğrenebilmelerini, kısa sureleri ezberleyebilmelerini

²²² DİB Kur'an Eğitim ve Öğretimine Yönelik Kurslar ile Öğrenci Yurt ve Pansiyonları Yönergesi. 13/12/2019 tarih ve 840029 sayılı Yönerge. Md. 57.

²²³ Hüseyin Yılmaz, Camilerin Eğitim Fonksiyonu, Dem Yayınları, İstanbul, 2005, s. 126.

ve namazlarını zamanında eda edebilmelerini istemektedirler. Zira çocukların hayatları boyunca alabilecekleri dinî bilgiler, Yaz Kur'an kurslarından öğrendikleri ile sınırlı olabilmektedir.²²⁴

Camilerdeki yaz Kur'an kurslarının okullardaki gibi katı disiplin kurallarına sahip olmaması ve derslerin okullardaki gibi not ile derecelendirilmemesi çocuklar için bu alanları bir cazibe merkezi haline getirmektedir. Kaygı düzeyi düşük tutulan öğrenciler faaliyetlere gönüllülük esasına göre katılmaktadır. Böylece dinî eğitimin etkili bir şekilde yürütülmesi sağlanmaya çalışılmaktadır.

Katılımcılara “Çocuğunuzun/torununuzun camiye gitmesi ve cami etkinliklerine (Kur'an kursu, hatim vb.) katılmasının olumlu etkileri oldu mu?” soruları yöneltildi. Bu soruya katılımcıların ilk cevabı, Hz. Peygamber'in, “Sizin en hayırlınız Kur'an-ı Kerim'i öğrenen ve öğretenidir.”²²⁵ hadis-i şerifi olmuştur.

Katılımcılar, çocuklarının bu kurslarda Kur'an-ı Kerim okumayı öğrendiklerini, namaz surelerini ve anlamlarını ezberlediklerini, dinî konulara olan ilgilerinin arttığını ve sorular sormaya başladıklarını, gerçekleşen bu ve benzer durumlardan dolayı mutluluk duyduklarını belirtmişlerdir.

“Çocuklarımda olumlu değişiklikler oluyor tabii. Tahiyat duasını, Fatiha suresini okuyor; öğrendikleri sure ve duaların manalarını veriyor.” (K.1. y. 65, Emekli Şef)

“Kur'an öğreniyorlar, hem yüzüne, öğreniyorlar hem ezber yapıyorlar. Güzel değişimler oldu. Dinini, dinî kuralları öğreniyor, [dinimize göre] neyin yanlış neyin doğru olduğunu öğreniyor.” (K.14, y. 82, Marangoz)

“Çocuklarımda bana göre öyle bir değişim var. Kur'an'ı tecvitli öğrendi. Güzel okuyor, ikisi de benden güzel okuyor Kur'an'ı Kerim'i. Çocuklar büyüdü şimdi,

²²⁴ Mustafa Önder, *Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programları Araştırmaları Amaçlarının Gerçekleşme Düzeyleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.144., Beyza Bilgin, “Ahlak Terbiyesinde Dini Hikayeler”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1994, s. 53.

²²⁵ Buharî, Fedailü'l-Kur'an, 21.

tabii önceden yaz Kur'an kursuna gittiler. Çocuk hafta sonu evde artık namaz kılmak istiyor. Biz olalım olmayalım, kızım kapalı gezmeye çalışıyor. Neyin günah, yasak olduğunu anlıyor artık.” (K.4, y. 59, Emekli Memur)

“Çocuğum Kur'an kursunda Kur'an'ı Kerim öğrendi, daha saygılı oldular. Namaza başladılar. Dinî yönden bir ilerleme oldu.” (K.29, y. 42, Memur)

“Kuran-ı Kerim eğitimi artıyor. Kursları faydalı buluyorum. Torunlarım namaza başladılar ve dinî bilgiler konusunda da ilerleme kaydettiler. Hatta dinî konularla alakalı sorular sormaya başladı. Bu dikkatimi çekti.” (K.33. y.56, Yurtdışı Emekli)

Katılımcılar, velisi oldukların çocukların ahlaki tutum ve davranışlarında olumlu değişimler gözlemlediklerini, bu değişimin onların nezdinde camideki verilen eğitimin en önemli tarafı olduğunu zikretmişlerdir.

“Anneye babaya saygılı olmaya başladı. Dinî konularda daha hassas oldu. Çocuğum kendini yetiştiriyor, ezan okuyor. Dede “Kur'an kursunda ben ezan okumayı öğrendim” diyor. Benimle beraber namaz kılıyor. Bunlar hep Kur'an kursunun faydaları. Allah razı olsun hocalardan. Ufak çocuklar hal ve hareketlerine dikkat ediyorlar, çocuklar hareketlidir oynar, zıplar. Anneannesine [dinî sorular] soruyor, o cevaplıyor hoşumuza gidiyor tabii. Sabahleyin kahvaltısını yapıp gitmek istiyorum diyor. Bir de bisikletle gidiyor, seviyor yani. Kur'an kursuna gitmeyi seviyor. Bilgi çok olmayabilir ama ahlaki olarak dinî meselelere karşı olan sevgisi artıyor, hemen yeni şeyler öğreniyor kayıt (zihin) temiz ve açık olduğu için hemen kapıyor.” (K.16, y. 62, Esnaf)

“Torunumun ağzı bozuktu, şimdi camiye geldikten sonra Kur'an kursuna gittiği zaman ona dikkat etmeye başladı. Küfretmekten, kötü söz söylemekten vazgeçiyor, sokaktan öğreniyordu, duyuyor tabii [sonra] o da kullanmaya başlıyor.” (K.13, y. 80, Emekli)

“İmamlar küçük çocuklara karşı çok ilgili, Allah razı olsun. Yasin suresini de ezberlediler. Camide müezzinlik yapıyorlar, davetlere gidiyorlar. İmam hatibe de

gidiyor. Namazlarını da kılıyor Allah bozmasın. Çocuğumda kurslardan sonra değişimler oldu. Sokakta gezenleri çocukları kimseyi hor görmüyorum (ama) aileden eğitim aldığı fark ediliyor çocuğumun. Camiye gittikten sonra da konuşma tarzı, büyüklerine karşı saygısı olumlu yönde değişti.” (K.34, y. 46, Sağlık Memuru)

Yaz Kur'an kurslarına devam eden çocukların bu kısa yaz döneminde dinî vecibeler öğrendiği, hayata tatbik etmeye çalıştıkları, ahlaki yönden velilerin istediği davranışları kazandığı, kötü söz ve alışkanlıklarından uzaklaştıkları katılımcıların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu kurslara birçok kez katılan öğrencilerin dinî bilgi ve bilinç düzeylerinin arttığı ve dinî bilgilerinin pekiştirerek dinî olarak sosyalleştikleri anlaşılmaktadır.

2.2.2.2. Akşam Kursları

Camilerde yetişkinlere yönelik Kur'an kursları da düzenlenmektedir. Bu kurslar, akşam saatlerinde genellikle akşam ile yatsı namazı arasında Kur'an-ı Kerim öğretimi şeklinde gerçekleştirilmektedir. Ayrıca bu kurslara katılan yetişkin sayısının az olması ve hocaların daha fazla vakit ayırabilmesi sebebiyle derslerin daha verimli ve faydalı olduğu ifade edilmiştir.

“Ara sıra kurslara katılırım. Akşam kurslarına giderek otuz iki farzdaki unuttuklarımı öğrendim. Çok faydalı oldu benim için.” (K.30, y. 26, Esnaf)

“Akşam kurslarında aşır sureleri ezberledim, Kur'an'ı tecvitle okumayı öğrendim.” (K.1, y. 65, Emekli Şef)

“Kışın geceleri uzun olduğundan, hocamız, on dakika akşamları günün hadisini anlatıyor. Akşam namazından sonra yapılan sure tekrarları için yine bir Kur'an kursu diyebiliriz o yönden. Vaktimiz çok olmadığından dolayı zammı sureleri hocalarımız kontrol ediyor. Allah razı olsun onlardan. Az kişi olduğundan daha güzel oluyor.” (K.12, y. 50, Esnaf)

2.2.2.3. Cami Dışı Din Eğitimi

Camide dinî eğitim imkânı bulamayan yetişkin bireylere yönelik cami dışında eğitim faaliyetleri düzenlenmektedir. Bu, daha çok işyerlerinde dinî bilgilerin öğrenilmesi ve Kur'an'ın yüzünden okunması şeklinde gerçekleşmektedir. İş yoğunluğundan dolayı camideki akşam kurslarına katılamayan bireyler için bu tür cami dışı eğitim faaliyetleri oldukça önemlidir. Bu derslerin birebir verilmesi sebebiyle sınıf ortamında yapılan eğitime göre daha faydalı ve verimli olduğu ifade edilmiştir.

Günlük meşgalelerinden dolayı camiye gelemeyen bireyler için farklı bir yöntem geliştirilmesi, klasik din eğitimi (belirli bir mekânda belirlenmiş öğreticiler tarafından belirli müfredat programıyla) anlayışının değiştiğinin önemli bir göstergesidir.

“Normal kurslara katılmıyorum. Hocam ziyarete geliyor. Burada [işyerinde] okuyoruz. Kur'an öğrendim. Bazı ilmihal bilgileri de öğreniyoruz.” (K.22, y.59, Ekipman Ustası)

“Camide kurslara katılmıyorum fakat hocamız bize gelip [işyerinde] dinî konulardan bahsediyor. Daha faydalı oluyor, yüz yüze.” (K.23, y. 57, Esnaf)

“Camide Kur'an derslerine katılıyorum, Kur'an öğreniyorum. Bazen vakit olunca hoca dükkânımızda yapıyor dersleri.” (K.6, y. 53, Emekli Asker)

“Ben 30 yaşında iken, imamımız iş yerinde Kur'an-ı Kerim'i öğretti bana.” (K.21, y. 59, Emekli)

2.2.2.4. Kur'an Kurslarının Bireylere Psikolojik Katkıları

Özgüven

Kur'an Kurslarının sadece dinî bilgileri edinmeye katkısı yoktur. Öğrenilen teorik bilgilerin pratiğe dönüşmesiyle bireylerin özgüvenleri artmakta ve psikolojik olarak rahatlamalarında olumlu etki yaratmaktadır. Örneğin aldığı eğitim sayesinde özgüveni artan bireylerin camilerde müezzinlik görevini üstlendikleri tespit edilmiştir.

“Kurslara gittiği zaman dinî olarak özgüven kazanıyor, artıyor. Dinî bilgim daha da artıyor.” (K.36, y. 19, Üniversite Öğrencisi)

“Akşamdan arkadaşlarla buluşup yatsıdan sonra bölgedeki camilere gidiyorduk. Camilerde ezan okuyor, müezzinlik yapıyorduk.” (K.31, y. 19, Öğrenci)

Saygınlık

Öğrencilerin camilerde müezzinlik veya imamlık gibi görevleri üstlenebilmeleri diğer dinî vazifelerin yapılmasında da cesur davranmalarına katkı sunmaktadır. Bu tür pratikleri yapan bireyler, cami görevlisinin ve cami cemaatinin takdir ve saygılarını kazanmaktadır. Bu da kişilerin kendilerini değerli hissetmelerine ve gelecekte dinle ilgili bir meslek seçmelerine imkân tanımaktadır.

“İyi öğrendiğimden dolayı hoca beni yaz Kur’an kurslarında çocukların başında Kur’an-ı Kerim hoca görevini verdi. Ben de onlara hocalık, fahri hocalık yapıyorum. Bu benim için çok önemli. İnsanlar hocalık yaptığım için, çok saygı duyuyorlar bana. Diğer camileri ziyaret ettiğimizde yeni öğrenci ve cami imamlarıyla tanıştık. Ziyarete gittiğimiz yerde beraber yemek yedik. Çok güzel oldu. Sohbet, muhabbet.” (K.31, y. 19, Öğrenci)

2.2.3. Camide Sosyalleşme

İnsan sosyal bir varlıktır. Arkadaş ve dostlar ile görüşmek, sohbet etmek, psikolojik anlamda destek almak ve çeşitli sosyal aktiviteler gerçekleştirmek insan ihtiyaçları arasındadır. Özellikle kırsal kesimlerde yaşayanlar için cami ve çevresi, ilçe veya köy çarşısı, çalışma zamanı dışındaki boş vakitlerde arkadaş, dost ve akrabalarını görüşüp sohbet ederek birbirlerinin sıkıntı ve dertlerini paylaşmak ve sosyalleşmek için ideal mekânlara dönüşür.

2.2.3.1. Camide Sosyal Hayat

Camiler, bir ibadet mekânı olmadan başka aynı zamanda insanların birbirleriyle iletişim kurdukları ve sosyalleştikleri bir merkezdir. Terme bölgesindeki camiler hem ibadetin yapıldığı hem de sosyal merasimlerin düzenlendiği bir yer olması sebebiyle bölge halkının rağbet ettiği en önemli mekânlardır denilebilir. Görüşmelerin yapıldığı süreç içerisinde bir cami bahçesinde düğün merasimine katılım sağlandı. Merasim cami bahçesinde düğün yemeğinin verilmesi ile başladı. Düğüne katılan mahalleli, komşu ve akrabaların birbirleriyle sohbet ve muhabbet ortamının oluştuğu; din görevlisinin önce mevlit okuduğu ardından evliliğin dinî inancımızdaki yeri, eşler arası saygı ve sevginin önemi gibi konular üzerinde kısa bir vaaz gerçekleştirdiği; öğle ezanının okunmasıyla birlikte katılımcıların camide namazlarını eda ettikleri gözlemlendi.

Mülakat amacıyla ziyaret edilen bütün camilerde cemaatin, namaz sonrası cami bahçesindeki çay ocağında veya kamelyada çay içerek ve sohbet ederek vakit geçirdikleri ifade edildi. Cami görevlisinin iştirak ettiği zamanlarda da cemaatin aklına takılan mevzuların konuşulduğu bir dinî sohbet ortamının oluştuğu gözlemlendi.

“Caminin bahçesinde kamelya var. Orada oturuyoruz, çay içiyoruz. Herkes geliyor, sohbet ediyoruz, dertleşiyoruz.” (K.20, y. 78, Emekli Esnaf)

“Yerine şartlara göre birbirimize derdimizi anlatmak. Cami bahçesine sohbet etmek, hoş vakit geçirmek [için gidiyorum].” (K.21, y. 59 Emekli)

“Bazen dinî konular ile alakalı sorularım olduğu zaman onları cami imamına sorarım. Camide cemaat ile sohbet, muhabbet ederiz, çay içeriz.” (K.8, y.40, Öğretmen)

“Namazdan çıktım, tokalaştım imamla. İmam derki kardeşim oturalım, birer çay içelim, biraz çay içerken de muhabbet ediyorsun sohbetin artıyor ama dinî konular ama dünya olur. Genelde dinin erbabı olan kişilerle takılıyorum. [Benim için] dinî muhabbetler eden kişilerle konuşmak daha doyurucu oluyor, daha iyi oluyor.” (K.12, y. 50, Esnaf)

Bireylerin camilerin ibadet yeri olarak tercih edilmesinde cami cemaatinden bir katılımcımız Terme'deki insanların bir kısmının zaman geçirmek için kahvehaneyi, kendisinin ise camiye tercih ettiğini, bu tercihte camilerin aydınlık, geniş ve ferah olmasının, ruhlara huzur vermesinin, günahlardan korumasının ve temiz olmasının etkili olduğunu belirtmiştir. Ayrıca abdest alıp namaz kılarak hem maddi hem de manevi olarak temizlendiklerini vurgulamıştır.

“Herkes kahvehaneye gider. Ben camiye gidiyorum. Kahvehaneyi sevmiyorum. Camide herkes namazını kılmış. Manevi olarak dolmuş. İnsanlar camide daha temiz oluyor. Abdest ile temizleniyoruz. Tabii [namaz] sonrasında da sohbet, çay çok güzel oluyor. Muhabbet etmek mutlu ediyor insanı.” (K.7, y. 57, Oto Elektrik)

“Merkez Camisi daha çok hoşuma gidiyor. Vakit namazlarını giderdim. Kalabalık olduğundan. Tanıdığım insan olduğu için oraya gitmeyi daha çok istiyorum orada muhabbet ediyoruz. Köydeki camide 5 kişi varsa merkez camisinde 50 kişi var. Orada akrabalarımızı tanıdıklarımızı görüyoruz, konuşuyoruz.”(K.16, y. 62, Esnaf)

2.2.3.2. Camide Akşam Sohbet ve Ders

“Camilerdeki kurslara katılıyor musunuz?” sorusuna mülakata katılan cami cemaatinden bazı bireyler, müsait vakitlerinin sadece akşam saatleri olması nedeniyle akşam-yatsı arasında gerçekleştirilen kurslara katıldıklarını belirtmişlerdir. Cemaatin bu zaman aralığında camide veya cami bahçesinde çay içerek vakit geçirdikleri ve din görevlisine dinî konularda sorular sorarak bilgilendikleri anlaşılmıştır.

“Her zaman geliyorum camiye. Burada eskiden çay ocağı vardı. Millet azaldığından kapandı. Kışları akşam namazından yatsı namazına kadar çay içiyoruz, sohbet ediyoruz sonra yatsıyı kılıyoruz sonra herkes gidiyor evine gidip

yatıyor. Çay ocağı kapanmasına rağmen biz camide arka bölümde çayımızı demliyoruz.” (K.11, y. 88, Emekli Çiftçi)

“Akşam yatsı namazı arası çay demleriz. Haftada bir gün kahvaltı programımız var, kışın daha çok oluyor. Camide sabah namazdan sonra çay demleriz, bazen akşamdan sonra, hafta sonları ızgara yapıyoruz.” (K.10, y. 49, Esnaf Oto cam)

Bazı katılımcılar, mahalle camilerinde akşamları cami imamının ilmihal dersi verdiğini, bazı sure ve duaları tekrar ettikleri ve Kur’an meali okudukları da belirlenmiştir.

“Camide akşamları hocam Sübhaneke’den tut da Elemtere’ye kadar tüm cemaatle beraber tekrar ediyoruz, bütün zammı sureleri tekrar ediyoruz. Akşam namazı bitiyor. Hoca hadi bakalım bu akşam üç kere Sübhaneke üç kere Ettehiyyatü, Salli Barik dualarını kıraatle tane tane okuma çalışmanız var. Hocamız ben okuyorum, siz de benim gibi okuyun, dikkat ederek okuyun diyor.” (K.12, y. 50, Esnaf)

Özetle akşam sohbetlerinin amacı hem rahat bir ortamda muhabbet edip vakit geçirilerek yeni dinî bilgilerin öğrenilmesi ve bilgilerin tekrarı ile pekiştirilmesi ile dinî sosyalleşmeye katkı sağlamak olduğu söylenebilir.

2.2.3.3. Camide Sosyal Aktivitelerin Dini Sosyalleşmeye Katkısı ve Gençler

Görüşmelerden elde ettiğimiz bulgular, din görevlileri ve cami dernek üyelerinin çabalarıyla çocuk ve gençlere yönelik sabah kahvaltısı veya futbol maçı şeklinde bir takım sosyal etkinliklerin düzenlendiğini göstermektedir. Bu tür etkinlikler, gençler ile din görevlileri arasında diyalog kurulmasına ve bireylerin güvenilir bilgiye doğrudan ulaşmasına katkı sunmaktadır.

Camiler bünyesinde gerçekleştirilen Yaz Kur’an kurslarında Kur’an eğitiminin yanında futbol, masa tenisi ve satranç turnuvası gibi bazı sosyal aktivitelerin de düzenlendiği anlaşılmıştır. Bunun yanında cami imamı ve cami derneğinin katkısıyla

kütüphanelerin kurulduğu, öğrencilerin ders çalışması ve kitap okumasına yardımcı olunmaya çalışıldığı belirlenmiştir.

Sosyal ve dinî aktivitelerin birlikte yürütülmesi, çocukların ve gençlerin aynı zamanda yürütülen bu aktiviteler sayesinde dini sevmelerini, kalplerinin ısındırılmasını ve dinî sosyalleşmelerinin artmasını olumlu olarak etkilemektedir.

“Cami derneği üyesi olarak namaz dışında imamla etkileşim içerisinde köyde bütün etkinlikleri beraber hazırlıyor ve yapıyoruz. Kozlu Kütüphanesini beraber açtık. Öğrencilerin daha istekli camiye gelmeleri için. Kur’an kursu öğrencileri için satranç turnuvası, masa tenisi turnuvaları düzenliyoruz.” (K.28, y. 60, Emekli Memur)

“[Camiye] İmam-Hatip lise öğrencilerini çağırıyoruz hocam. Gençlere burada kahvaltı veriyoruz. Diğer meslek okullarından sabah namazı programı yapıyoruz. Okullar açıldığında yarıyıl tatillerinde çocukları da buna [bu programlara] davet ediyoruz.” (K.12, y. 50, Esnaf)

Kozluk Merkez Camii’nde dernek üyeliği yapan katılımcımız, derneklerinin katkılarıyla din görevlisi ile beraber çocuk ve gençler için birçok faaliyet organize ettiklerini, amaçlarının çocukların ahlaklı ve dürüst bir şekilde yetiştirilmesi olduğunu ve bu faaliyetlere katkı sunmaktan mutluluk duyduklarını ifade etmiştir.

“Camimizde gençlere yönelik cuma günü sabahleyin burada çay ve sohbet veriliyor. Bugün ben verdim, yarın sen veriyorsun. Çay, zeytin, peynir vb. ikramlar oluyor.” (K.27, y. 63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

Son dönemlerde teknolojik aletlerin yaygınlaşması ile gençlik çağındaki bireylerin vakitlerini daha çok internette geçirdikleri bilinmektedir. Bu durum neticesinde gençlerin, kırsal kesimler de dâhil, cami ile bağlarının zayıfladığı gözlemlenmektedir. Bunun önüne geçmek, çocuk ve gençleri camiye yönlendirebilecek ve onların dinî sosyalleşmesini sağlayabilecek futbol maçları, sabah kahvaltıları ve satranç turnuvaları gibi sosyal

etkinliklerin düzenlenmesi faydalı olacaktır. Bu tür etkinlikler son zamanlarda gençler arasında yaygınlaşan zararlı madde kullanımının da engellenmesine fayda sağlayacaktır. Oldukça sınırlı olan bu tür uygulamaların yaygınlaştırılması hem toplum sağlığı hem de gençlerin sosyalleşmesi ve dinî sosyalleşmesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

2.2.4. Din Görevlileri

Din görevlilerini Diyanet İşleri Başkanlığı kadrosunda çalışan imam-hatip, müezzin-kayyım, müftü ve vaizler oluşturmaktadır. Camide görev yapan din görevlilerine cami din görevlisi, yürüttükleri ve sorumlu oldukları hizmetlere de cami temelli din hizmetleri denilmektedir. Cami din görevlisinden maksat imam ve müezzinlerdir. Her camide asgari bir imam bulunmakta, caminin durumuna ve sınıfına göre müezzin ve ikinci imam gibi ikinci, üçüncü bir görevli görevlendirilmektedir.²²⁶

İmamlar, dinî bilgi konusunda sıradan insanlardan önde olan kişilerdir ve dinî bir otorite olarak görülürler. İlim ve amelin getirdiği bu otorite olma durumu, bireyin zihnindeki dinin gündelik hayat üzerindeki durumuyla özdeşleştirilebilir. Din görevlilerinin özellikle doğal önder ve rehber olarak yer edindiği toplumlarda, imamların insanlar üzerindeki etkisinin, dinin toplum üzerindeki etkisine işaret ettiği bilinmektedir.²²⁷

Din öğreticisinin dinî bilgisini sorgulaması ve yenilemesi, ilişkilerinde muhatabını tanıması, etkin dinleme ve empatik düşünme yeteneği kazanması önemli bir faktördür.²²⁸ Aksi takdirde kendisini yenileyememiş bir din öğreticisi yeni nesiller ile uyuşamayacak ve toplumun dinî sosyalleşmesine olumsuz etki edecektir.²²⁹

²²⁶ Onay, a.g.m., 2006, ss.149-175.

²²⁷ Bilgin, a.g.m., 2009, s. 195.

²²⁸ İlhan Topuz, Cami Din Görevlilerinin Yeterlilikleri Manevi Danışmanlık Açısından Değerlendirilmesi, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl: 2015/2, S. 35, ss. 27-56.

²²⁹ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54.

Bulgular, imamın cemaatle olan ilişkisinin sadece dinî konularla sınırlı olmamasını aynı zamanda onlarla dünyevi konular üzerinden de iletişim kurabilmesinin önemli olduğunu göstermektedir.

“Namazdan çıktım, tokalaştım imamla. İmam derki kardeşim oturalım, birer çay içelim, biraz çay içerken de muhabbet ediyorsun sohbetin artıyor ama dinî konular ama dünya olur. Genelde dinin erbabı olan kişilerle takılıyorum. [Benim için] dinî muhabbetler eden kişilerle konuşmak daha doyurucu oluyor, daha iyi oluyor.”

(K.12, y. 50, Esnaf)

2.2.4.1. Dinî Bilgileri Danışma

Cami cemaati imamı duruşuna, konuşmasına, kendisiyle yeteri kadar ilgilenip ilgilenmemesine ve dinî bilgisinin derecesine göre değerlendirmektedir. İnsanlar, imamları din konusunda yetkin bir otorite olarak kabul etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yapmış olduğu bir ankette insanlara edindikleri dinî bilginin kaynağı sorulmuş, *ailem ve yakın çevrem* cevabını verenlerin oranı %91,8 oranında iken *camideki din görevlileri* cevabını verenlerin oranı %43'te kalmıştır. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde cami ve diğer kurumlarda düzenlenen vaaz ve irşat programlarına katılım oranının %10, Kur'an kurslarına katılımın ise %22 oranında gerçekleştiği anlaşılmıştır.²³⁰

Katılımcılar dinî bir problemleri olduğunda din görevlilerine sorduklarını, bunun yanında ilmihallere ve dinî kitaplara da baktıklarını veya Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı *alo fetva hattını* arayarak bilgi edindiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca internetin

²³⁰ *Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2014. s. 51.

yaygınlaşması ile Diyanet İşleri Başkanlığının internet siteleri başta olmak üzere dinî sorulara cevap veren diğer internet sitelerinden de yararlandıkları görülmektedir.²³¹

“Dinî bir problemle karşılaştığımız zaman yakındaki imamlara sorarım. Eğer ikna olmazsam kitaplara, ilmihallere bakarım. Ayrıca şimdi internet var, bazen de internete de bakarım ve bütün internet sitelerine bakıp karşılaştırma yaparım. Şu an açıktan ilahiyatta öğrenciyim. O yüzden birçok bilgiyi araştırıyorum.” (K.27, y. 63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

“Kafamda dinî konularla alakalı bir problem olduğu zaman imama sorarım. İnternette araştırırım Diyanet’e bağlı “alo fetva” hattını ararım.” (K.29, y. 42, Memur)

“Dinî konularla alakalı kafamda bir soru olduğu zaman en yakın cami imamına sorarım. Hoca ile dinî konularda müzakere yaparım” (K.1. y. 65, Emekli Şef)

2.2.4.2. Din Görevlileri Tutum ve Davranışlarının Dinî Sosyalleşmeye Etkisi

Görüşmeler, din görevlilerinin çocuklara, gençlere, yetişkinlere ve yaşlılara olan tutumlarının bireyler üzerinde önemli bir etki yarattığını ortaya koymaktadır. Din görevlilerin cemaate karşı olumlu tutum ve davranışları, bireylerin camiyle kurdukları bağın güçlenmesini sağladığı söylenebilir. Bu açıdan günümüzde çocukların Yaz Kur’an kurslarına gelip gelmeme tercihi düşünüldüğünde din görevlilerinin çocuklara olan davranışlarının ve sunulan ikram ve aktivitelerin önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

“İmamlar camideki çocuklara arkadaş gibi davranıyor, çocuklarla arkadaş gibi oluyorlar.” (K.33, y.56, Yurtdışı Emekli)

²³¹ Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması, 2014, s. 138: Kişilerin dinî nitelikli konularda danıştıklarına bakıldığında, Kentte yaşayanların %54’ü, kırdaki yaşayanların %72 oranında din görevlilerine danıştıklarını belirtmektedirler. Cinsiyete göre bakıldığında erkeklerin %67’si kadınların %51’i dinî konuları din görevlilerine (imam ve müezzin) danışmakta olduklarını belirtmişlerdir. Müftü ve vaizlere ise erkeklerin %22’si, kadınların ise ancak %14’ü danışmaktadır.

“Çocuklara karşı imamların tutumları çok olumlu ve güzeldir. [Mahallemizde] Çocuklar camilere geliyor, camileri seviyor. İmamımız mahallemizin çocuklarına camiye sevdireyor. Akşam namazına yedi sekiz öğrenci geldi. Çocuklara sevgi gösterdiği için çocuklar geliyor camiye. Hoca sevgisini göstermiş. [Çocukların da] hocayı sevdikleri belli.” (K.9, y.82, Emekli)

“İmam ve müezzinler çocuklara bir şeyler öğretmek gayretinde. Çocukları dışarıdaki kötü alışkanlıktan uzak tutmak için çaba sarf ediyorlar.” (K.27, y. 63, Yurtdışı İşçi Emeklisi)

“Niye gelmesin ki çocuklar. [İmamın] teşviki var. Çocuklara pasta, börek, poğaç, ikram ediyor. Şimdiki imamımız çocukları camiye bağladı. Kur'an okumasını bilmeyen çocuklar şimdi müezzinlik yapıyor. Bence fevkalade bir durumdur.” (K.28, y. 60, Emekli Memur)

“Hoca, çocukların camiye gelmesi için çocuklara ikramda bulunuyorlar. Çocuklarla maç yapıyor. Hoca, çocukların Kur'an kursuna gelsin diye evlerine gidip aile ziyareti yapıyor, çocuğun ailesini de ikna etmeye çalışıyor, çocuğu da [camiye gelmesi için] ikna etmeye çalışıyor.” (K.29, y. 42, Memur)

Birey, cami imamı ile diyalog kurup ondan memnun kalırsa camiye gelme ve cami faaliyetlerine katılma sıklığı da artabilmektedir. Katılımcılar, camiye devam etmeleri ile imamın tavır ve davranışları arasında ciddi bir bağlantının olduğunu vurgulamışlardır.

2.2.4.3. Din Görevlilerinden Beklentiler

Katılımcılarımızın cami görevlilerinden hem dinî hem de sosyal alanda yoğun bir beklenti içinde oldukları görülmektedir. Bir katılımcı örnek bir imamdan beklentisinin cemaatle etkili iletişim kurması, mahallede maddi durumu kötü olan insanlara yardım ulaştırılmasını sağlaması, dargın olanların barıştırılması için çaba sarf etmesi ve dinî güzel bir şekilde temsil etmesi olduğunu dile getirmiştir.

“[İmamlar için] Sen peygamberin varisi isen doğruları söylemelisin. Biz emri bil maruf ile mükellefiz. İnsanların yanlışlarını söyleyeceğiz, doğruyu göstereceğiz. Biz vatandaş olarak yapamıyoruz daha namaz kılmada sıkıntım var benim. Beş vakit namazı tam kılamıyorum. Sen adam beş vakit namazını kılmıyorsan nasıl önderlik yapacaksın. Peki, [önderlik yapacaksan] ağzından küfür çıkmayacak Şimdi ben bunu yapamıyorum. Ben emri bil maruf yaptığım zaman gırgır geçiyorlar. İmam dediğin adam nasıl yapmalıdır? İmam camiden çıktığında sağda solda kim var kim yok caminin etrafındaki esnaflar ile hemhal olacak. [İmam] ben esnafın yanına gelip bir çay içeyim, ben burada bir arası bozuk olan insan var mı? Benimle veya benden başkası ile arası bozuk mu, niye arası bozuk? İmam esnafın, mahallelinin arasını düzeltmelidir. Müslümana üç günden fazla küs kalmaz ki doğru mu yanlış bizim dinimizde öyle değil mi? İmamlar kontrol etmeli kim aç kim tok, kim nasıl yaşıyor? Biz nasıl Müslümanız. Bunlar benim düşüncem sen benim mahallemini temsil eden bir imamsan. İmam ne demek? Önder demek, Müslümanların önderi demektir. Eğer sen İmam olarak mahallenin imamı olarak atandıysan bir önderlik sergilemen lazım önce. Önder olan adam işini doğru yapmalı. İmam ay sonu maaşımı alayım da gerisi beni ilgilendirmez diye düşünmemeli. Çaba sarfetmeli ‘din gönüllüsü’ olmalıdır.” (K.25, y. 26, Esnaf)

Kısaca imamlığa kutsal bir meslek olarak bakılmakta ve bu mesleğin salt maaş karşılığı ifa edilen bir iş kolu olarak görülmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bakımdan din görevlilerinin gönüllü bir irşat faaliyeti içinde olmaları gerektiği cami cemaatinin en büyük beklentisidir.

2.2.4.4. Din Görevlilerin Konumu

Son zamanlarda din görevlilerine gösterilen saygı ve hürmetin azaldığından yakınılmaktadır. Bunun, toplumun dine verdiği değer ve önemin azalmasından veya din görevlilerinin olumsuz davranış ve tutumlarından kaynaklandığı zikredilebilir. Ayrıca bu

durumun genel olarak insanlar arasındaki sevgi ve saygı unsurunun gittikçe azalmasının da etkisi olduğu söylenebilir.

“Bizim zamanımızda hocaya karşı saygısızlık yapılmazdı. Hocalara tam itaat vardı. Şimdi hoca dur diyor, çocuklar durmuyor.” (K.18, y. 61, Emekli Denizci)

“[Eskiden] herkesin hocasına yanındaki arkadaşına saygısı vardı. Biz cami hocamızı gördüğümüz zaman esas duruşa giriyorduk, saygı duruyorduk. Şimdiki pozisyonlar farklı tabii. Bize Kur'an öğretiyordu. Namaz kılmasını öğrendik, büyüğe saygıyı öğrendik, hayatla ilgili her şeyi camide öğrendik.” (K.16, y. 62, Esnaf)

2.3. DİNİ SOSYALLEŞMEYE OLUMSUZ ETKİ EDEN FAKTÖRLER

2.3.1. Camilerde Olumsuz Tutum ve Davranışlar

Toplumumuzda geleneksel çocuk yetiştirme kültüründe, çocuğun olumsuz davranışları fiziki cezalar, korkutma, ayıplama ya da azarlama yoluyla ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. Yapılan araştırmalar ise çocuğun olumlu davranışlar kazanabilmesinde, cezalandırma yöntemi değil de ödüllendirmenin daha etkili bir yöntem olduğunu göstermektedir.²³²

Zaman içerisinde camiler, çocukların arkadaşlarıyla beraber vakit geçirdiği ve oyun oynayabildiği bir alana dönüşebilmektedir. Fakat camide yapılan bazı hatalar, çocukların camilerden soğumalarına ve uzaklaşmalarına sebebiyet verilebilmektedir. Yaşadıkları bu tür olumsuz durumlar sebebiyle bazı katılımcıların cami ile olan bağlarını tamamen kopardıkları tespit edilmiştir. Örneğin sanatçı Cem Karaca 7 yaşında camide ayağını uzattığı için kendisini sert bir biçimde uyaran yaşlı bir amca sebebiyle camiden

²³² Faruk Bayraktar, *Eğitimde Disiplin, Dayak ve Ceza Üzerine*, Din Eğitimi Araştırma Dergisi, S. 1, 1994, ss. 98-99.

uzaklaşmasını şu cümlelerle aktarmaktadır: “Kalktım ve camiden öyle çıktım ki, ancak yetmiş sene sonra camiye dönebildim.”²³³

Bu konularda cami cemaatinin artık daha bilinçli olduğu bilinmektedir. Bu bilinç katılımcılarımızın sözlerine de yansımış durumdadır:

“Küçükken kurslara katıldık on yaşında kursa gidiyorduk. Yaz Kur’an kursu ilk Kur’an-ı orada öğrendik. Dayak yiyorduk. Okuyamadın mı dayağı yiyorduk. Biz top oynayamazdık. Şimdi çocuklar cami bahçesinde oynuyor. Çocukken bizim için camiye gitmek büyük bir şeydir. Büyüdükçe azalıyor, dini şeyleri unuttur olduk. Camiye [giden insanlar] yirmi ile kırk beş yaş arasında azalıyor; işten güçten; kırk beş yaşından sonra [insanlar] camiye çok gidiyor.” (K.30, y. 26, Esnaf)

“Çocuklar gülsün, oynasın. Tabii edep dairesinde oynasınlar. Şimdi çocuklar da fazla oldular gibi geliyor bana.” (K.35, y. 60, Esnaf)

“Eskiden dayak vardı ve herkes yiyordu. Hocaların cahilliğinden mi bilmiyorum, yoksa boş vermişliğinden mi kaynaklanıyordu, bilemiyorum. İmamlar çocukları çok kızardı çok yaramazlık yaptıklarını söylüyordu. Bu dayaktan sonra çocuklar camiye gelir miydi gelmez mi bilmiyorum. Fakat bu durum beni etkiledi tabii. [Bence] Hocaların çocukları dövmesi; çocukların camiye gelmesini kötü yönde etkilemiştir.” (K.33. y. 57, Yurtdışı Emeklisi)

“(Çocuklara) kızarsan çocuk camiden kaçır. Çocuklara iyi davranmak gerekir. Çocukları camiye çekmenin yollarını aramak lazımdır.” (K.16, y. 62, Esnaf)

“[Günümüzde] İmamların çocukları camiye davet edişleri, çocuklara nazik davranmaları, esnek davranmaları bizi şaşırtıyor. Benim yaşımda biz böyle bir şey görmedik. [Şimdi imamlar] iyilikle çocukları çağırıyor. Bizi döverlerdi eskiden. İmamlar çocuklara bağırarak, çağırarak ders verirlerdi. O yüzden camiden kaçtığım oluyordu.” (K.4, y. 59, Emekli Memur)

²³³ M. Şevki Aydın, *Kaş yaparken göz çıkarmak*, Diyanet Aylık Dergi, Mart 2010, <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=3705>

“Hoca amcaoğlu olur, hepimizi beraber hatmettireceğim dedi. Tabii birazda bazen okşuyordu(dövüyordu). Bir gün bana bir fiske vurdu, dersimi tam verememiştim. Desinler ki dedi, amca yeğenine dahi vuruyor. Torpil geçmiyor. Öyle bir anım var.” (K.18, y. 61, Emekli Denizci)

Cesaret gösterip tek başına camiye gelen çocukların, bir merakla en ön safa geçmeleri üzerine kollarından tutulup arka saflara gönderilmesi de çocuklar üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır.²³⁴ Bu durumlar çocukların camilerden soğumalarına sebep olabilmekte ve dinî sosyalleşmelerini engelleyici bir unsur olarak karşımızda çıkmaktadır.

2.3.2. Camilerin Fiziki Yapısından Kaynaklanan Problemler

Camilerle ilgili sorulara verilen cevaplardan fiziksel engellilerin camilere ulaşmada sorun yaşadıkları anlaşılmaktadır. Engelliler konusundaki farkındalığın artmasıyla birlikte bu tür sorunların çözümüne yönelik yeni inşa edilen camilerde engelli rampa ve asansörleri yapılmıştır. Fakat camilerin çoğunda bunu görmek mümkün değildir. Bu sorun bazı eski camilere merdivenlerin kenarına engelli rampası eklenerek giderilmeye çalışılmıştır. Fakat bunların çoğunda da rampa eğimleri engellilerin rahatça çıkabilmelerine imkân vermemektedir.

Camide namaz kılmak, dinî sohbetleri dinlemek ve diğer insanlarla sohbet etmek fiziksel engellilerin de en doğal haklarıdır. İçinde buldukları toplumun parçası olduklarını hissederek etkileşim halinde olmaları, onların psikolojik olarak rahatlamalarını sağlayacak ve aidiyet duyguları güçlendirecektir. Arkadaşça ve sıcak bir ortamda sosyal faaliyetlere katılmaları, kendilerine duydukları özgüveni artıracaktır. Dolayısıyla dinî inancı duymak ve yaşamak bireyin hayatına anlam katacaktır.²³⁵

²³⁴ Bilgin, a.g.m., 2009, ss. 194-196.

²³⁵ Kılıçarslan, a.g.t., 2003, s. 16.

Engellilerle alakalı son dönemlerde birçok çalışma yapılmıştır. YÖK Tez Tarama kataloğunda yapılan araştırmada 01.01.2021 tarihi itibarıyla engellilik ve engelli sorunları konusunda 1554 tez yapıldığı anlaşılmıştır. Bunlar arasında yer alan Nebi Kılıçaslan'ın *Engellilerin Sosyalleşme ve İletişim Bağlamında İbadet Alanlarına Ulaşılabilirliği (Hacı Hasan Camii Modeli Örneği)* adlı doktora tezi, konuyu etraflıca inceleyen bir çalışmadır.

Bu araştırmada engellilerin camilere erişim ve ulaşımıyla ilgili *Cami ulaşılabilirlik tespit ve denetleme formu* oluşturulmuştur. Formdaki cami girişi, iletişim, park alanı, yürüme yolu, sınır taşı, ibadet alanı/cami içi ve engelliler tuvaleti gibi belirleyicilerle incelenen camilerin standartlara uygunluğu araştırılmıştır. Engelli farkındalığının ileri düzeyde olduğu Batılı ülkelerdeki engellilerin, kilise ve sinagog gibi ibadet mekânlarına erişim durumları bu çalışmada ölçü (standart) olarak belirlenmiştir. Bu standartlar engelli park alanları, ulaşılabilir yollar, izli yollar, uygun ve yeterli genişlikte girişler, rampa ve asansörler, oturma ve dinlenme alanları, tuvaletler, engel grubuna uygun yönlendirme işaretlerinden oluşmaktadır. Camilerin fiziksel yeterliliği aynı zamanda işitme ve görme engelli vatandaşların ihtiyaçları açısından da değerlendirilmelidir.²³⁶

Araştırmacı, Eskişehir özelindeki çalışmasında işitsel engelliler için Cuma namazlarında görevli bir işaret dili tercümanının bulunmasının sembolik olduğunu, şehrin hiçbir camisinde engelliler için tuvalet ve abdest alanı düzenlemesinin dahi olmadığı vurgulamıştır. Fiziksel engelli kadınlar için durumun daha da kötü olduğunu, kadınlar mahfilinin üst katta olmasından dolayı camilerin engelli kadınlara neredeyse kapatıldığını ifade etmiştir.²³⁷

Çalışmamızda Terme'de Merkez Fatih Cami, Sanayi Camii ve Kuba Camisi'nde engelli rampaların olmadığı gözlemlenmiştir. Çiçekli ve Yalı Camilerinin girişi düz olduğundan rampa ihtiyacı olmadığı gözlemlenmiştir. Kozluk Camii'nde iki tane engelli

²³⁶ Kılıçaslan, a.g.t., 2003, s. 27.

²³⁷ Kılıçaslan, a.g.t., 2003, ss. 48-60.

rampasının bulunduğu ve bu rampaların eğiminin engelli aracının inip çıkabilmesi için uygun olmadığı gözlemlenmiştir. Ayrıca izli yollar, asansör, uyarıcı işaretler vb. engelli dostu hizmetlerin de gözlemlenen camilerde bulunmadığı tespit edilmiştir.

Camiler, fiziksel engellilerin her türlü ihtiyaçları göz önünde bulundurularak tasarlanmalı, bunun için konunun uzmanlarına gerekli destek alınmalıdır. Bu tür yardımcı unsurlar, engelli olan bireylerin dinî sosyalleşmeleri açısından gereklidir. Aksi halde engellilerin camiye ulaşımına kısıt ve engellerin olması, onların toplumdan soyutlanmasına, yalnızlaşmalarına, camilerin onlara kapalı olmasına ve dinden olana ulaşmamalarına dolayısıyla dinden uzaklaşmalarına sebep olabilir.

“Ben fiziksel engelli olduğum için öğlen, akşam, yatsı namazlarını camide kılarım genelde, camiye sık sık geliyorum. Engelli olduğum için rahat giremiyorum camiye, kendim zorlanarak giriyorum. Müezzinlikte [mahfilinde] oturuyorum. Müezzinlikte eğer olmazsa ben yerden kalkamıyorum. Normal yürüyerek zorla olsa gelip yürüyorum.” (K.4, y. 59, Emekli Memur)

Özellikle yeni yapılan camilerde engelliler için kolaylık sağlayabilecek uygulamalar olsa da eski camilerde bunu bulmak mümkün değildir. Fiziksel engelli ve yaşlı bireyler camiye gelmede ve caminin içine girmekte sorunlar yaşamaktadırlar. Terme'deki bazı camilerde, engellilerin camiye kolay girebilmesi için rampa yapılmış olsa da fazla eğimli olduğu için rahat bir şekilde camiye ulaşımın mümkün olmadığı belirlenmiştir.

“Fiziksel engelli olduğum için rahat giremiyorum camiye, kendim zorlanarak giriyorum. Rampa yapıldı ama eğimi uygun değil.” (K.4, y. 59, Emekli Memur)

Camiye sıklıkla gelen cami cemaatinin yaşlı yetişkinler olduğu gözlemlenmiştir. Yaşlıları engelli olarak kabul edilmeseler de engelliler gibi birçok işlevsel anlamda problemleri bulunmakta; bunların başında ise yürüme problemi olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca yaşlı olmanın verdiği görme ve işitme kayıpları, anlama, algılama vb. kısıtlılıkları da mevcuttur.

“Artık yaşlandık. Camiye zor geliyorum.” (K.2. y. 78, Emekli)

“Büyüklerimiz bize derler ki gençlikte namaz taşta yazılır, yaşlılıkta yazılan namaz boşa yazılır. Yaşlılıkta akıl gitmiş bizde, akıl kalmamış. Biz de cemaate katıldığımız zaman kolay oluyor. İmam yol gösterici, rehber. Bize doğru namazı kıldırıyor. Kendi kıldığımız zaman hata ediyoruz. Üç mü kıldık, dört mü diye şaşırıyoruz. Niye şuraya geldik Hayırlı cumalar diyoruz. Birbirimizin cumasını kutluyoruz, birbirimizin hatırını soruyoruz. Hani Dursun Dayı’mız vardı nerede? Vefat etti. Beş vakit namazda ezandan önce onu görüyorduk. Hasta olandan haberimiz oluyordu. Hastalık döneminde hiçbir şeyden haberimiz olmadı Hüseyin Dayı nerede? Bize bir daha caminin yokluğunu Cenabı Allah bir daha göstermesin.”

(K.13, y. 80, Emekli)

Bir diğer konu kadınlar için camilerde ibadet imkânının oluşturulması hususudur. Diyanet İşleri Başkanlığının konu üzerinde hassasiyetle durması sebebiyle camilerin çoğunda kadınların namaz kılabilceği alanlar oluşturulmuştur.²³⁸ Terme’de birçok camide bu noksanlığın giderildiği gözlemlenmiştir. Bu bölümlerin ayrı girişlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Fakat camilerin çoğunluğunda halen bayanlar için abdest alma bölümleri mevcut değildir.

Tüm bu çalışmalarla birlikte camilerin fiziksel yapılarının her geçen gün iyileştiğini de ifade etmek hakkaniyete uygun olacaktır. Bir katılımcımızın eskiden camilerinde halının hatta cami çevresinde bir tuvaletin bile bulunmadığı yönündeki sözleri oldukça çarpıcıdır.

“Okul yoktu camiye gidiyorduk. Hafız [hoca] bize iki üç ayı Kuran okuttu.

Camilerde halı bile yoktu Hocam, nerede? İnsanları doğruya götürmek zordu sen

²³⁸ A. Faruk Kılıç, Sıddık Ağçoban, “Kadın ve Çocuklara Verilen Hizmetler Açısından Camiler” Diyanet İlmî Dergi, C. 49, S. 4.

bilirsin hocam eskiden nasıldı? Abdest yeri yoktu. [Camiye] abdest alıp giderdik. Bizim imkânlar kısıtlı idi. Babam Çamlıca Limandere'de yer (arazi) almıştı. İniyorduk aşağıya, dere vardı. Millet gördüğünden dolayı taharet alamıyorduk.”

(K.11, y. 88, Emekli Çiftçi)

Bazı katılımcılar, camilerin içinin motifli çinilerin, süsleme, yazı tabloları ve uyarıcı işaretlerin ibadetlerdeki dikkati dağıttığı hususunu dile getirmişlerdir. Camilerde ibadet için, camiye ulaşımına ihtiyaç olan her türlü gereklerin yapılması, ihtiyaç olmayan süslerden kaçınılması gerektiği ifade edilmektedir. Bireyler camilerin asıl işlevinin Allah karşısında huzur, sükûn ve konsantre içerisinde namaz ibadetinin yerine getirilmesidir.

“Camilerde şatafat olmasına gerek yok müsriflik gibi olması gereken ısıtma olacak şart ama fazlasına gerek yok. Duvarlara yazmışlar her bulduğum bir kere ya bir tabela (dua tabelası) asmışlar camiye (içine) abartılı geldi bana. [Örnek olarak] Burası bir kaporta dükkânında yazıhanesi, içerde ustası vardır. Camiye girdiğin zaman zaten biliyoruz. Namazda kafam karışıyor. Caminin içi sade olmalı. Huzur ve sükûnet içinde kılmalsın namazı.” (K.16, y. 62, Esnaf)

2.3.3. Cemaat Yetersizliği

Araştırma sırasında elde ettiğimiz gözlemlere göre vakit namazlarına katılım camiden camiye, bölgeden bölgeye değişmekte ve camilerin fazlalığı veya azlığı aynı şekilde farklı katılım durumunu da göstermektedir. Şehirlerdeki nüfus yoğunluğu sebebiyle bazı camilerin vakit namazlarında yarıdan fazlasının dolduğu görülmektedir. Göç sebebiyle seyrekleşen nüfusa bağlı olarak köylerde ise camiler Cuma namazlarında dahi dolmamaktadır. Camilere katılım yoğunluğu, nüfusun ve cami sayısının oranına göre değişiklik göstermektedir (Tablo 1).

Yapılan görüşmelerde katılımcıların bazıları, özellikle Terme'de, ihtiyaçtan fazla cami olduğunu beyan etmiştir. Aslında burada vurgulanmak istenen salt camilerin fazlalığından ziyade var olan camilerin vakit namazlarında yeterince

doldurulamamasıdır. Katılımcılar vakit namazlarındaki cemaatin azlığından şikâyet etmekte ve yeni cami yapılması yerine eldeki camilerin cemaatinin çoğaltılmasına çaba harcanmasını istemektedirler. Bu çerçevede özelde cami din görevlileri ve genelde ise Diyanet İşleri Başkanlığı göreve davet edilmektedir.

Camilerde vakit namazlarına katılımın en az bir saf olduğu görülmüştür. Kenar mahallelerdeki camilerde ise beş altı kişinin katıldığı tespit edilmiştir. Cuma namazlarına katılımın camilerin avlularını dolduracak kadar olduğu görülmüştür.

Ahmet Onay'ın yaptığı bir araştırmaya göre, Türkiye'de birbirine uzaklığı 200 metreden az olan camilerin oranı sadece %5 civarındadır.²³⁹ Terme'de cami yoğunluğu Türkiye geneline göre fazladır. Katılımcılar, camiye katılımın az olması nedeniyle cami görevlilerine ve cemaate büyük sorumluluk düştüğünü vurgulamışlardır. Ayrıca devletin, cami ve cami görevlileri için büyük maddi kaynaklar harcadığını, dolayısıyla insanları camiye çekme konusunda görevlilerin büyük sorumluluğunun olduğundan bahsetmişlerdir.

“Gönül ister her şey yanınızda olsun. Fakat ne kadar çok yürürsen camiye o kadar çok sevap olduğunu düşünüyorum. Camilerin çok iç içe olması bana göre doğru değil. Üç beş kişi ile camide namaz kılıyorsun. Bu kadar da çok cami için üç beş kişi az cemaat olarak.” (K.16, y. 62, Esnaf)

“Cami eksikliğini hissetmediğim için böyle bir şey düşünmedim. [Bence] çok fazla cami var. Camide namaz kılan iki kişinin olduğu camilerimiz var. Ezan okunsun. Camiye gelen çok az ama adım başı cami var. Camide cemaat yok. [Camiler] gereklerini [gerekli fonksiyonları] yerine getirmiyor. Bir tane imam, bir tane de cemaat var. Bomboş camiler. Camiye doğru dürüst gitmiyor insanlar. Gerek yok milletin parası. Arabaya binelim, gidelim; beş dakika içinde dört beş cami gezeriz bu çevrede.” (K.30, y. 26, Esnaf)

²³⁹ Onay, a.g.e., 2008, s. 81.

Camilerin sosyal ve dinî fonksiyonlarını yerine getirmesi açısından din görevlilerinin bunun için gerekli çalışmaları yerine getirmesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır.

2.3.4. Camilerin Uzaklığı

İnsanların dinî sosyalleşmelerini olumsuz yönde etkileyen etkenlerden birisi de camilerin evlere olan uzaklığıdır. Camiler genellikle köylerin ortasında inşa edilmektedir. Karadeniz bölgesinin engebeli arazi şartları düşünüldüğünde evler ile cami arasındaki mesafe ulaşılabilirliğin ötesindedir. Ayrıca dağınık yerleşim yerlerinin hepsinde cami yoktur.

“Bizim zamanımızda köylerde okul, cami uzaktı. Şimdi adım başı cami var Allah’a şükür. O zamanlarda böyle vaaz yoktu. Namaz kılınıyordu sonra paydos. Cami uzakta. Bir tane cami var. (Köyde) dört beş yüz hane vardı. (Cami) köyün ta aşağısında idi. Camiye ayda bir sefer giderdik.” (K.11, y. 88, Emekli Çiftçi)

“Bu cami yapılmadan önce amcam kamyon ile tüm mahalleyi alıp Terme merkezdeki camiye götürürdü. Teravih namazı kılardık.” (K.18, y. 61, Emekli Denizci)

2.3.5. Din Görevlilerinin Nicel ve Nitel Durumu ve Fahri İmamlar

Bireylerin camide vaaz, hutbe ve dinî bilgilendirme ve sosyalleşme faaliyetlerinde etkin olması açısından cami imamlarının nicel ve nitel yeterliliği meselesi önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Diyanet İşleri başkanlığı bünyesinde 104.000 personel bulunmaktadır. Personellerin bir kısmı merkez ve taşra teşkilatlarında bulunmaktadır. Büyük bir kısmı da camilerde imam, müezzin kayyım din görevlisi olarak görevlendirilmiştir.

Araştırmamızın yapıldığı 2019 yılı Terme’de görüşme yaptığımız 7 camide görevlilerin ikisi ön lisans ilahiyat, diğerleri İmam-Hatip lisesi mezunu oldukları gözlemlenmiştir. Mülakat yapılan her camide bir imam-hatip görevlisi olduğu tespit edilmiş, sadece Kozluk merkez ve Fatih merkez camiinde imam ile beraber müezzin görevlisinin de bulunduğu gözlemlenmiştir. Buradaki dinî bilgilendirme yapan cami görevlilerinin eğitiminin çoğunlukla imam-hatip lisesi düzeyinde olması, kendilerini yenileyebilecek yeterlilikte olmamaları zaman zaman olumsuz durumlara sebebiyet verebilmektedir.²⁴⁰

Devletin kontrol ve denetimi altında bulunan Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda verilen din öğretimi ve Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı cami ve Kur’an kurslarında verilen din hizmetlerinin dışında dinî ve sosyal bakımdan meşruiyet ve yeterliliği tartışılan dinî grupların oluşturduğu olumsuzluklar Türkiye’de dinî sosyalleşmenin bir problemi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴¹

Camilerin en önemli sorunlarından birisi topluma rehberlik edebilecek eğitim ve donanıma sahip din görevlisi eksikliğidir. Bu sorun özellikle 1980 öncesi dönemde Diyanet İşleri Başkanlığının yeterli sayıda din görevlisi kadrosuna sahip olmamasından kaynaklıydı. O dönemde din görevlileri açığı, çeşitli bölgelerden gelen fahri imamlarla kapatılmaktaydı. Bu fahri imamların ilmi açıdan yetersiz olmaları ve de kontrollerinin sağlanamaması insanların dinî sosyalleşmesini olumsuz etkilemişti. Bu görevliler sadece camilerde en çok ihtiyaç duyulan Cuma ve bayram namazı gibi toplumun çoğunluğunun iştirak ettiği namazlarda imamlık vazifesini yerine getirmek şeklinde gerçekleşmekteydi. Resmi din görevlisi boşluğunu asgari düzeyde de olsa yerine getirmeye çalışan fahri imamların işleri köylülerin yardımlarıyla sağlanmaktaydı. Yani din görevlisi köylüye

²⁴⁰ Arabacı, a.g.m., 2003, ss. 39-54.

²⁴¹ Arabacı, a.g.m., 2003, s. ss. 39-54.

muhtaç ve devlet denetiminden uzaktı. Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı verilerinden anlaşıldığı üzere kadrolu personel sorununun büyük oranda giderildiği anlaşılmaktadır. Fakat din görevlilerin yeterliliği halen sorun olarak devam etmektedir.²⁴²

Bunun yanında camilerde tek görevli olmasından kaynaklı, imamların izinli olduğu/hasta vb. olma nedenli mazeret durumlarında camilerdeki boşluğun doldurulması sorunu halen devam etmektedir.

Benim amcam orada [camimizde] hatipti. Önceden fahri hatipler vardı biliyor musun, maaşlı değil. Cuma ve bayram namazlarını kıldırırlar, cenazeyi yıkarlardı (K.9, y. 82, Emekli)

Cuma günleri eskiden mollalar vardı, hatipler vardı. Bize tövbe istiğfar yaptırırlardı. [Camide görevli imamlarında] Camilerde tövbe istiğfar yaptırması lazımdır.

Din hizmetlerinde din görevlisi kadrosu kent alanlarında büyük ölçüde tamamlanmakla birlikte kırsal kesim, köy, mezra ve yaylalarda kadro açığı devam etmektedir.

2.3.6. Kur'an Öğreniminin Kısıtlanması

Aşağıdaki veriler “Camiler ile alakalı aklınızda ilk hatıralar nelerdir?” sorusuna verilen cevapları oluşturmaktadır. Seksen ve üzeri yaştaki katılımcıların 1940’lı yıllardaki çocukluk dönemlerinden aktardıkları birtakım hatıralar, Kur’an eğitiminin ne zorluklarla gerçekleştirildiğini ve dinî sosyalleşmenin neredeyse imkânsız hale geldiğini ortaya koymaktadır.

“Çocukken camiye pek müptela değildim. Kur'an okumaya, şunu yap bunu yap. O zaman da köylerde 1950’de Jandarma hocayı tutuyor, götürüyorlardı. 48-49’lı

²⁴² 01/06/2020 verilerine göre Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde 104 bin personel bulunmaktadır. Bunların 3058 personeli % 3,4 yüksek lisans, 28986 personel % 27,7 lisans, 53214 personel % 50,8 Önlisans, 16329 personel % 15,6 İmam-hatip lisesi mezundur.
Bkz: <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

yıllarda çocuklara Kur'an okutmuyorlardı, yasaktı. Cami açıldı (ama) Kur'an öğretilmiyordu. Camiye jandarma geliyordu. Çocuklar Jandarma geldi mi, gelmedi mi diye nöbet tutuyordu. Jandarmayı görünce herkes kaçıyordu. Jandarma hocayı Allaha ısmarladık diyerek alıp götürüyordu.” (K.11, y. 88, Emekli Çiftçi)

“Babam hocadır. Çocukken Kur'an kursuna gidiyordum. Çocuklukta hatıra olarak caminin iki kapısı vardı. Hoca dedi ki kapıyı kapat başka kapıdan bütün öğrencileri dışarı çıkardı, ne olduğunu öğrenemedik. Akşam olmadan eve geldiğimizde öğrendik. Köye jandarma gelmiş. Jandarma görmesin diye, hoca da bizi eve gönderdi. Jandarmayla ne konuştular, ne yaptılar onu bilmiyoruz tabii çocuktum 1949 yılında idi hatırladığım kadarıyla.” (K.20, y. 78, Emekli Esnaf)

2.3.7. Çocuklukta Çalışma

Karadeniz Bölgesi'nde insanlar ekonomik olarak geçimlerini çeşitli yollardan sağlamaktadırlar. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi günümüzde de fındık tarımı ve hayvancılık bölgenin önemli geçim kaynaklarıdır. Elimizdeki bulgulardan hareketle köylerde tarla işleri, fındık toplama, vb. ekonomik faaliyetlerden dolayı katılımcılar çocukluklarında yaz Kur'an kurslarına katılamadıklarını, bundan dolayı da dinî bilgilerinde eksiklik ve yaşamlarında boşluk hissettiklerini ve üzüntü duyduklarını söylemektedir.

Bunun haricinde yaz mevsimlerinde bağ ve bahçe işlerinin yoğunluğunun vakit namazlarında camiye gelenlerin sayısını azalttığı tespit edilmiştir.

“Çocukken camiye çok da gidemezdim. Çocukken çalışıyorduk, hayvan otlatmaktan camiye bile gidecek zamanımız yoktu.” (K.4. y. 59, Emekli Memur)

“Yaz dönemlerinde gidiyorduk camiye, bir yaz dönemi gittik, hızlı çalışıyordu kafam, ikinci cüze başladım, bitirdim. Cüzü bitirdim, Kur'an'ı okudum. Dedeme söyledim, Kur'an'a çıkacağım. Tabii o zaman insan kıtlığı vardı, fındık sezonu

vardı. Dedem fındık toplamaya gideceğiz, dedi. Yani o kopuş koptum. Bir daha da Kur'an kursuna gidemedim. Emekli olduktan sonra yeniden başladım. Şimdi Kur'an öğrendim tabii." (K.16, y. 62, Esnaf)

2.3.8. İş Yoğunluğu

Gençlerin ve orta yaş grubu insanların diğer yaş gruplarına göre camiye gitme ve orada vakit geçirme oranlarının daha düşük olduğu görülmektedir. Bu yaş grubu bireylerin eğitim ve çalışma hayatı sebebiyle yoğunluklarının fazla olması, böyle bir durumun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Katılımcılar çocukluk ve emekli döneminde zamanın daha müsait olması nedeniyle vakit namazlarına ve Kur'an kurslarına zaman ayırabildiklerini ifade etmektedirler.

"Kurslara katılamıyorum. İşlerimden dolayı zaman bulamıyorum. (K.34, y. 46, Sağlık Memuru)

Çocukken bizim için camiye gitmek büyük bir şeydir. Büyüdükçe azalıyor, dinî şeyleri unuttur olduk. Camiye [giden insanlar] yirmi ile kırk beş yaş arasında azalıyor; işten güçten; kırk beş yaşından sonra camiye yaş ilerleyince çok gidiyor." (K.30, y. 26, Esnaf)

2.3.9. Kur'an Kurslarındaki Dini Eğitimin Yetersiz Bulunması

Katılımcıların çoğunluğu Kur'an kurslarında verilen eğitimi beğenmekte ve yeterli bulmakta iken bir kısmı ise bunun tersini düşünmektedir. Eğitimin yetersiz olduğunu düşünenler, Kur'an öğretiminin eksiksiz yapıldığını ancak ahlaki konuların yeterince işlenmediğini belirtmiştir.

"Tabii çocukları camiye kurslara gönderiyorum. Eğitimler çok yeterli olmuyor. Açıkçası ben yeterli bulmuyorum. Aslında (dinî bilgilerinde) ilerleme

var. Hüvallahüllezi, amenerrasulü²⁴³ burada öğrendi. Kur'an öğrendiler fakat ahlaki anlamda bir değişim hissedemiyorum.” (K.12, y. 50, Esnaf)

2.3.10. Yaşlılık

Görüştüğümüz bireylerden bazıları çocukluk ve orta yaş dönemlerinde kurslara sıklıkla gittiklerini ve Kur'an-ı Kerim'i yüzünden okumayı öğrendiklerini anlatmışlardır. Meşguliyetlerinden dolayı çocukluk ve orta yaşlarında Kur'an öğrenme fırsatı bulamayanlar ise, yaşlılık dönemlerinde kurslara katılacak enerjilerinin olmadığını beyan etmişlerdir.

“Yaşlandığımdan dolayı Kur'an kurslarına katılamıyorum.”(K.14, y. 82, Marangoz)

“Orta yaşlardayken katılıyorduk, şimdi katılamıyoruz. Gücüm kalmadı hocam.”
(K.4, y. 59, Emekli Memur)

“Artık yaşlandık. Camiye bile zor geliyorum. Camideki kurslara katılmıyorum.”
(K.33. y.56, Yurtdışı Emekli)

²⁴³ Yaygın olarak camilerde Kur'an-ı Kerim'den bu iki bölüm akşam ve yatsı namazlarında tesbihatların bitiminde okunmaktadır.

SONUÇ

“Dini Sosyalleşmede Cami Etkisi: Terme Örneği” başlıklı bu nitel çalışmada, geçmişten günümüze camilerin dinî ve sosyal işlevleri, bireylerin camideki hatıraları, ezan, hutbe ve Ramazan gibi dinî aktivitelerin topluma yansımaları, din görevlileri ile cami cemaatinin iletişimi ve çocuklukta dinî sosyalleşmenin önemi konuları, camide dinî sosyalleşmenin etkileri konu başlığı altında incelenmiştir.

Din, manevi hayatı, ahlaki normları ve kutsalla olan ilişkiyi aydınlatması, insanlar arası sosyal ilişkileri ve toplumsal sorunları düzenlemesi bakımından önemli bir gerçekliktir. İnsan, hem maddi hem de manevi yönü olan bir varlıktır. İnsanın manevi yönü bakımından ihtiyaçlarını genel olarak ibadethanelerde, dinî ve tasavvufi topluluklar arasında karşılanabilmektedir.

Bir Müslüman için dinî hayat, kulağa ezan okunmasıyla başlamakta ve hayat boyu devam etmektedir. Dolayısıyla din, insanın her türlü davranışının ve yaşam şeklinin ana faktörü olmaktadır.

Dinsel semboller, ezan sesleri, hutbe ve vaazlar, iftar programları, aile büyüklerinin anlattığı dinî hikâyeler, okul ve Kur'an kurslarında verilen dinî eğitim, yazılı ve görsel medyadan yapılan yayınlar gibi yaşamın içinde mevcut olan her olgu, bireyin dinî olarak sosyalleşmesine katkı sağlamaktadır. Bu durum, bireyin o andaki hazır bulunuşluk haline ve algılama yeteneğine göre değişiklik gösterebilmektedir.

İnsan, inanç ve dinî kuralları öğrenerek hayatına tatbik etmesi olarak tanımlanan dinî sosyalleşmenin en önemli etkenlerinden biri, cami ve buna bağlı olarak din görevlileridir. Camilerde gerçekleştirilen dini sosyalleşme aktiviteleri; vakit namazları, cuma ve bayram namazları, iftar programları, teravihler ve Kur'an kursları gibi aktiviteler sayılabilir.

Modernizmin (sanayileşme, kentleşme ve eğitim) getirdiği bireyselleşme, sekülerleşme süreçlerinin oluşturduğu toplumsal değişimler sonucunda din ve din görevlisinin toplum üzerindeki etkinliğinin eskiye göre azaldığı söylenebilir.

Günümüzde imamların görev alanları din hizmetleri ile sınırlandırılmış ve “din görevlisi” olarak adlandırılmışlardır. Cumhuriyet öncesi dönemde imamlar, dinî ibadet ve hizmetlerinin yanında içinde bulunduğu toplumun pek çok yönetsel sorununa eğilmekte, dinî eğitim faaliyetleri, nikâh akitleri ve halkın dinî-toplumsal inanç, değer, gelenek ve göreneklerine uyumunu sağlama gibi pek çok görevi yürütmekteydi. İmamlara yüklenen bu görevler sayesinde camiler dinî, idari, sosyal ve kültürel anlamda önemli bir müessese işlevini yerine getirmekteydi. Cumhuriyetle birlikte hizmet alanlarındaki ihtisaslaşmalar sonucunda imamların toplumsal etkilerinin zaman içerisinde zayıfladığı görülmektedir.

Camide bireylerin sosyalleşmelerine yardımcı olan her türlü etken/aracın olumlu veya olumsuz sonuçları olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuçları incelersek:

- Toplumun doğru dinî bilgilendirilme ve bilinçlendirilmesinde önemli rolü olan din görevlilerinin mesleki yeterliliklerinin yeterli düzeyde olması, toplumla güçlü iletişim kurabilmeleri, toplumun cami ile buluşması için çaba sarf etmeleri ve dinî güzel bir şekilde temsil ederek etki alanını genişletmeleri arzu edilmektedir. Toplumda, imamlardan *din görevlisi* değil *din gönüllüsü* olmaları beklentisi mevcuttur.
- İmamlardan sosyal ve toplumsal durumlar karşısında sorumluluk almaları ve bu bağlamda ihtiyaç sahiplerine gerekli yardımları ulaştırmaları ve dargınları barıştırmaları gibi sosyal konularda gayret göstermeleri beklenilmektedir.
- Bu kapsamda din görevlilerinin hizmet içi eğitim programları ile yeterliliklerinin artırılması; başarılı, istekli olanların ödüller ile onurlandırılması, sosyal aktiviteler

ile moral ve motivasyon düzeylerinin yüksek tutulması ile dini hizmetlerin verimliliğini artıracak önemli bir husustur.

- Araştırmamızda bazı cami din görevlileri ve cami derneği paydaşlarıyla gerçekleştirilen ve çocuklara yönelik Yaz Kur'an kurslarındaki sınırlı sosyal faaliyetlerin (sabah namazı kahvaltıları, futbol turnuvası, masa tenisi, ders çalışma ortamı) yapıldığı camilerde genç ve orta yaş grubu bireylerin diğer camilere göre katılımlarının fazla olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca bu aktivitelerin bireyler üzerindeki olumlu katkılarının (camilerde vakit namazlarına katılım, internet ve diğer bağımlılıklardan uzak kalma, müezzinlik, dini tahsil seçme vb.) olduğu anlaşılmıştır.
- Bu aktiviteler, çocuk ve gençlere de cazip olacak şekilde diğer camilerde de yaygınlaştırılabilir.
- Diyanet İşleri Başkanlığının geliştirdiği ve yaygınlaştırmak istediği "Çocuklar Cami ile Buluşuyor", "Hadi Çocuklar Camiye" vb. temalı dinî aktivite ve hizmetlerin yaygınlaştırılması gerektiği görülmüştür.
- Araştırmada camide beş vakit ibadete katılımın yaşlı ve emekli bireylerde yüksek olduğu tespit edilmiştir. Cami, katılımcılar tarafından "ikinci adres", "sohbet, dostluk", olarak tanımlanmaktadır. Katılımcılar günlerinin büyük kısmını cami ve çevresinde geçirdikleri için orası onlar için önemli bir sosyalleşme mekânı işlevi görmektedir. Onların "huzur", "Allah'a yakınlık", "ferah", "feyiz" gibi camide yaşadığı duygu ifadelerinden anlaşılacağı üzere, camilerin manevi ve psikolojik olarak destek aldığı bir mekân olduğu toplum ve birey huzurunu sağladığı saptanmıştır.
- Araştırma bulgularında "Geçen haftaki hutbe konusu neydi? Neler anlatıldı hatırlıyor musunuz?" sorusuna neredeyse hiç cevap alınamamıştır. Bu durum hutbelerin toplum üzerinde etkinliği konusunda yeniden düşünülmesi gereken bir

hususudur. Toplumun doğru dinî bilinçlenmesi ve sosyalleşmesinin önemli etkeni olan hutbe ve vaazların; açık, ikna edici, anlaşılır (muhatabın seviyesine inilmesi) ve temsille anlatım metodunu takip edilerek muhatapların zihinlerinde kalıcı olmasının sağlanması hedeflenmelidir. Hutbelerde aileyi temel alarak toplumsal sorunlar (aile içi şiddet, uyuşturucu ve internet bağımlılığı, dürüstlük, vb.) konularına değinilmesi önem arz etmektedir.

- Katılımcıların camiye “İslam’ın simgesi”, “hayatın merkezi”, “beldenin Kâbesi”, gibi ifadelerle tanımlamaları cami mefhumunun cami cemaatinin nezdindeki önemini göstermesi açısından dikkate değerdir.
- Ezan okuyan müezzinin sesinin güzel olması ve ezanın makamına uygun okunması, dinleyenlerin onu dikkatlice dinlemesi ve tekrar etmesi gibi etmenler, insanlarda manevi duyguların uyanmasını sağlamaktadır.
- Ramazan ayı ile birlikte yoğunlaşan dini ibadet ve etkinlikler sayesinde bireyler, “manevi yenilenme”, “özdenetim”, “huzur”, “yoksulları anlama ve onlara çare olma”, “bilinçlenme ve hassas olma” ve “toplumsal birlik” gibi konularda bilinçlenmektedir. Böylelikle Ramazan ayının birey ve toplum üzerindeki dinî ve sosyal etkisinin yoğun olduğu anlaşılmaktadır.
- Bireylerin camilerde çocukluktaki yaşanan olumsuz tecrübelerin dinî sosyalleşmelerini olumsuz etkilediği ve cami ile olan bağlarının zayıfladığı hatta tamamen koptuğu tespit edilmiştir. Bunun önüne geçmek ve çocukların camileri sevip benimsemesini ve yaşamlarının bir parçası olabilmesini sağlamak için din görevlilerinin büyük özen göstermesi ve sorumluluk alması gerekmektedir.
- Camilerde kadınlara yönelik faaliyetlerin çeşitli sebeplerle kısıtlı kaldığı tespit edilmiştir. Kadın ibadet ve abdest alma yerleri hususundaki eksiklikler göze çarpmaktadır. Kadınların cami ile ilişkisi teravih namazları ile sınırlı kalmaktadır. Toplumun yarısını teşkil eden ve dinin gelecek nesillere aktarılmasında önemli

bir işlev üstlenen kadınların dinî sosyalleşmelerinin yılın diğer zamanlarını da kapsayacak şekilde artırılması hedeflenmelidir.

- Camilerin iç temizliği, abdesthane ve tuvaletlerin temizliği katılımcıların dikkat ettiği hususlardandır. Temiz ve sıcak su ile klima gibi hizmetlerin bulunması olumlu; müstemilatın kirli, su imkânının kısıtlı ve ortamın karanlık olması gibi durumların ise olumsuz izlenimler oluşturmaktadır.
- Araştırma kapsamında gözlemlenen camilerde fiziksel engelli bireyler ve fiziksel aktiviteleri azalan yaşlılar için geçiş rampaları olmadığı ve cami giriş kısmının bu kişiler için uygun olmadığı tespit edilmiştir. Camilerde engelli bireyler için asansör, abdesthane bulunmadığı gözlemlenmiştir. Bu anlamda camilerin fiziki şartlarının engelli bireylerin ulaşabilecekleri, rahatça ibadet edebilecekleri şekilde düzenlenmesi camiler ile buluşmalarının sağlanması ve bu gruplarda dinî sosyalleşmelerinin önündeki engellerin dikkat ile ele alınması gerekmektedir.
- Cami ve bölgenin imkân ve mekân sınırlılıkları dikkate alınarak toplumun sosyal ve sosyo-dini ihtiyaçlarına yönelik konferans salonu, misafir salonu, kütüphane, aşevi, taziye salonu kurulması neticesinde; çocuklar, engelli erkek ve kadınlar gibi dezavantajlı gruplar da göz önünde bulundurularak camilerin toplum üzerindeki etkisini artırmak mümkün olabilmektedir.
- Ayrıca birçok işlevi olan külliye tarzı camiler planlanmasının yanında özellikle cami başına insan sayısı binin üstündeki büyük şehirlerde yakın, ulaşabilir mescitlerin ihtiyaç olduğu da dikkate değer bir husustur.
- Tüm bu sosyal mekânlar tasarlanırken camilerin sosyal kısımları ile ibadet mekânları, namaz kılan cemaatin huşu ve huzuru esas alınarak birbirinden ayrı kısımlar olarak düşünülmelidir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı ile birlikte Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın, 13-15 Mayıs 2018 tarihinde düzenlemiş olduğu "*Cami Planlama ve Tasarımı Projesi*"

çalıştayında, toplumun ihtiyaçlarına yönelik tamamlayıcı unsurların ele alınması, camilerin; toplumun dini ve sosyal ihtiyaçlarındaki yerinin yönetenler nezdindeki farkındalığının arttığı da görülmektedir. Bu çalıştayların toplum, bölge ve çevresel ihtiyaç, şart ve imkânları dikkate alarak bölgesel ve il bazında yapılması sorunların mahallî olarak çözümlenmesi açısından önemli bir husustur.

- Covid-19 nedeniyle duyulan korku, endişe ve toplu mekânlarda bir arada bulunmaktan kaçınılmasına ilişkin uyarılar, dinî sosyalleşmenin yoğun yaşandığı camilerin Ramazan ayında kapalı olması ve Yaz Kur'an kurslarının da eğitime ara vermesi, toplumun dinî sosyalleşmesini olumsuz etkilemiştir. Bu durum dikkate alınarak dinî sosyalleşmeyi telafi edici ve artırıcı önlemler düşünülmüştür.

Bu araştırmada, toplumun dinî sosyalleşmesinde caminin etkisi Samsun ili Terme ilçesi özelinde ele alınmış olup, Türkiye'nin diğer bölgelerinde yapılacak çalışmalar için örneklik teşkil edeceği düşünülmektedir.

Camiler, her yaş seviyesindeki insanlara dinî bilgilerin verildiği ve bireylerin bilinçlendirildiği, insanımızın ortak sorunlarının dile getirilip çözüme kavuşturulduğu, sevgi, güven, birlik ve beraberlik duygusunun geliştiği, toplumsal barış, dayanışma ve kardeşlik ruhunun canlı tutulduğu, toplumun dinî bilinçlenme ve sosyalleşmesi bakımından önemli bir kurum olarak işlevlerini geçmişten günümüze kadar sürdürmüş ve sürdürmeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

AKIN, Ahmet, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 29, 2016, ss. 177-209.

AKTAŞ, Hacer, *Osmanlı'da Mübarek Gün ve Gecelerde Dinî Musiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

AKYÜZ, Niyazi, "Dinin Nesnelleşmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, S. 1, 1997, ss. 273-303.

ALGÜL, Hüseyin- BOZKURT, Nebi, "Mescid-i Kuba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, 2004, ss. 279-280.

ALTIKARDEŞ, İsmet, *Din, Sosyalleşme ve Hoşgörü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.

APAYDIN, H. Yunus, "Nas", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 2006, ss. 391-392.

ARABACI, Fazlı, "Türkiye'de Dinî Sosyalleşmenin Temel Etkenleri" *Dinî Araştırmalar*, C. 6, S. 16, 2003, ss. 39-54.

ARSLAN, Mustafa, "Dinî Toplumsallaşma ve Temel Etkenleri;Türk Geç Ergenleri Arasında Uygulamalı Bir Araştırma." *Akademi Araştırmalar Dergisi*, S. 31, 2006, ss. 61-78.

ASLANTÜRK, Zeki- AMMAN T., *Araştırma Metot ve Teknikleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999.

ATAMAN, Kemal, "Yapısal Adaptasyon ya da Caminin Asli Fonksiyonlarını Üstlenme Süreci", *III. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 20-24 Eylül 2004*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.

AYDIN, M. Şevki, *Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

BAKTIR, Mustafa, *Ashab-ı Suffa İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1984.

-, "Hutbe" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Ankara, 1998, ss. 425-428.

BALTACI, Ali, *Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?* Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED) 2019, Cilt 5, Sayı 2, 2019, ss. 368-388.

BAYRAKTAR, Faruk, "Eğitimde Disiplin, Dayak ve Ceza Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Araştırma Dergisi* S. 1, 1994, ss. 96-107.

BEYDİLLİ, Kemal, “Osmanlılarda İmam” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, ss. 181-186.

BİLGİN, Beyza, “Ahlak Terbiyesinde Dinî Hikâyeler”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İstanbul, 1994, ss. 51-74.

BİLGİN, Vejdi, “Dinî Sosyalleşme ve Dinî Bilinçlenmede Camiinin Yeri ve Önemi”, *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

BOSTAN, İdris, “Kahve” *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, ss. 202-205.

CRESWELL, John W., *Nitel Araştırma Yöntemleri*, (çev. Mesut Bütün- Selçuk Beşir Demir), Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016.

ÇETİN, Abdurrahman, “Ezan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 12, 1995, ss. 36-38.

ÇOŞTU, Yakup, *Toplumsallaşma ve Dindarlık Samsun Örneği*, Ankara: TDV Yayınları, 2011.

DAM, Hasan, *Yetişkinlerin Din Eğitimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

DEMİR, Mustafa, “Türk İslam Medeniyetinde Şehirleşme”, *İslami Araştırmalar*, 16/1, 2003, ss. 156-165.

DERELİ, Mustafa D., "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine: Peter L. Berger'in Din Fenomenine Yaklaşımı." *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, C. 1, Kütahya, 2015, ss. 31-45.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, *Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI APK DAİRESİ BAŞKANLIĞI, *Kuruluşundan günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı, Tarihçe, teşkilat, Hizmet ve Faaliyetler (1924-1997)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

DOĞAN, Esmâ, *Hız. Peygamber’in Ramazan Ayındaki İbadet Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

DOĞAN, Recai. "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler." *Dinî Araştırmalar*, C.1, S. 2, 1998, ss. 5-51.

DURNA, Gülderen, Görme Engellilerde Dini Sosyalleşme, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2020.

ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936.

ERKAL, Mustafa, *Sosyoloji Toplum Bilimi*, İstanbul: Der Yayınları, 1991.

ERYILMAZ, Bilâl, *Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1997.

GENÇ, Muhammet Fatih, *Yaygın Din Eğitiminde Gençliğin Yeri “Hollanda’da Havra, Kilise ve Camilerde Gençliğe yönelik eğitsel faaliyet ve Hizmetler Üzerine Karşılaştırmalı bir Alan Araştırması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

GİDDENS, Antony, *Sosyoloji*, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012.

GÜNAY, Hacı Mehmet, “Ramazan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, 2007, ss. 433-435.

GÜNAY, Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.

-, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınevi, 2000.

GÜNGÖR, Özcan, “Amerika’daki Türk Gençleri İçin Cami ve Dinî Sosyalleşme New Jersey Örneği”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 48, S. 4, Ankara, 2012, ss. 117-136.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, C. 2, (çev. Salih Tuğ), İstanbul: İrfan Yayınları, 1990.

KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, İstanbul: Evrim Yayın, 1988.

KAMİLOĞLU, Ramazan, “Türk Kültüründe Ezan ve Makamları”, *Hikmet Yurdu Dergisi* Yıl 3, S. 5, 2010, ss. 221-237.

KARASAR, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara: Nobel Yayın, 2005.

KARTAL, Ömer, *Modern Bireyin Temel Açmazı olarak Yalnızlaşma Sorunu: Wilhelm Ganazino’nun “Das Glück In Glücksfernen Zeiten” Romanı Örneğinde Sosyolojik Bir İrdeleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

KAYA, Mevlüt, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum: Bazı Çevre Faktörlerinin Dinî Tutum Üzerindeki Etkisi*, Samsun: Etüt Yayınları, 1998.

KAZICI, Ziya, “Asr-ı Saadet Döneminde Cami ve ve İfa Ettiği Hizmetler, Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami”, *İlmi Toplantı, 18-19 Ekim 2008*, Üsküdar Belediyesi Altunizade Kültür Merkezi, 2009.

-, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2016.

KILIÇ, A. Faruk, Ağçoban, Sıddık, “Kadın ve Çocuklara Verilen Hizmetler Açısından Camiler” *Diyanet İlmi Dergi*, C. 49, S. 4.

KILIÇARSLAN, Nebi, *Engellilerin Sosyalleşme ve İletişim Bağlamında İbadet Alanlarına Ulaşılabilirliği Hacı Hasan Modeli Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2003.

KOCA, Ferhat, *İslâm İbadet Esasları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.

KÖKSAL, M. Asım, “Dâru’l Erkam” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, 1993, ss. 520-521.

KÖSER, Ahmet, *İmam Hatip Ortaokulu Meslek Dersleri Öğretim Programlarının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

KURNAZ, Şuayip, *Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

KÜÇÜK, Abdurrahman, “Dinler ve Mabedler”, *Diyanet Aylık Dergi*, S. 22, 1992, ss. 9-11.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri- BOZKURT, Nebi, “Mescid-i Nebevi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, 2004, ss. 281-290.

KÜMBETOĞLU, Belkıs, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksek Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2012.

OKUMUŞ, Ejder, “Din ve Sosyalleşme”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/11, 2014, ss. 429-454.

ONAY, Ahmet, “Cami Eksenli Din Hizmetleri”, *Değerlerler Eğitimi Dergisi*, C.4, S. 12, 2006, ss. 149-175.

-, *Türkiye'nin Cami Profili*, İstanbul: Dem Yayınları, 2008.

ORTAYLI, İlber, "Kadı", TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 24, 2001, ss. 69-73.

-, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1888)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

ÖCALAN, Hasan Basri, *Bursa'da Tasavvuf Kültürü" (17.Yy)*, Bursa: Gaye Kitabevi, 2000.

ÖNDER, Mustafa, *Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programları Araştırmaları Amaçlarının Gerçekleşme Düzeyleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

ÖNKAL, Ahmet, Nebi Bozkurt, "Cami", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 7, 1993, ss. 46-56.

ÖNKAL, Ahmet, "İrşat Vasıtası Olarak Hutbe", *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)*, C. I, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.

ÖZARSLAN, Selim, "Şeâir-i İslam'ın Oluşumunda Hz. İbrahim Şeriatinin Rolü", *Diyanet İlmî Dergi*, C.53 S.2, 2017, ss. 11-40.

ÖZERVARLI, M. Sait, "Şiar" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, 2010, ss. 123-124.

ÖZPINAR, Ömer, "Ezan: Namazla Dirilişe Çağrı." *Cami ve Namazla Diriliş*. Ankara: DİB Halk Yayınları, 2015.

SAKA, Şevki, *K. Kerim'de Davet Metodu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1979.

SANCAKLI, Saffet, "Cami'de Cemaatle Namaz Kılmanın Dinî, Sosyal ve Psikolojik Açından Önemi ve Etkisi", *Academic Knowledge*, C.1, S.1, 2018, ss. 1-18.

SEZEN, Yümni, *Sosyoloji Açısından Din Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1998.

SUNA, Mehmet, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplumunu Eğitmedeki Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

TOPUZ, İlhan, *Cami Din Görevlilerinin Yeterlilikleri Manevi Danışmanlık Açısından Değerlendirilmesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 35, Yıl: 2015/2, ss. 27-56.

TÜMER, Günay, “Din” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 1994, ss. 312-320.

TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.

TURAN, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1973.

YAZICI, Nesimi, “Din Hizmetleri Açısından Caminin Yeri ve Önemi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 48, S. II, 2007, ss. 1-10.

YILMAZ, Hüseyin, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

-, *Camilerin Eğitim Fonksiyonu*, Dem Yayınları, İstanbul, 2005

YILMAZ, Selman, *State, Politics, and Religion: Effects of Political and Social Change on the Relationship between State and Religion in Turkey, 2002-2012*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pittsburgh: University of Pittsburgh, the Dietrich School of Arts and Sciences, 2013.

-, *Türkiye’de Toplumsal ve Dinî Değişimin İzleri: Ak Parti İktidarında Nereden Nereye*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.

YÖRÜKAN, Turhan, *Sosyolojik ve Sosyal Psikolojik Görüş Açısıyla Öğrenme, Etkileşme ve Sosyalleşme, Kültür ve Kişilik*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2013.

ZUCKERMAN, Phil *Din Sosyolojisine Giriş*, (çev. İhsan Çapcıoğlu, Halil Aydınalp), Ankara: Birleşik Kitabevi, 2009.

İNTERNET KAYNAKLARI

Anadolu Ajansı, Merkezi ezan, <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/ankarada-ramazanda-merkezi-ezan-okunacak/35866> Erişim tarihi: 16.06.2015.

Anadolu Ajansı, Camilerde çocuk oyun alanı, <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/cocuklar-icin-camide-oyun-alani/594200> , Erişim tarihi: 16,06,2016.

TÜİK, 2020 Nüfus istatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2020-37210> , Erişim tarihi: 04.02.2021.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Hutbeler,

<https://www2.diyamet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/HutbelerListesi.aspx>

px

Diyaret İşleri Başkanlığı,

<https://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/DHGM.aspx>

Diyaret İşleri Başkanlığı, Kur'an-ı Kerim Tefsiri, <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/>

Diyaret İşleri Başkanlığı, Diyaret Aylık Dergi, Kaç Yapayım Derken Göz Çıkarmak,

Prof. Dr. M. Şevki Aydın <https://dergi.diyaret.gov.tr/makaledetay.php?ID=3705>

Özdenetim ve Ramazan, Prof. Dr. Ali Bardakoğlu

<https://dergi.diyaret.gov.tr/makaledetay.php?ID=6830>,

Samsun Müftülüğü Din Hizmetleri

<https://samsun.diyaret.gov.tr/terme/Sayfalar/SiteMap.aspx?MenuCategory=Hizmetlerimiz>

Diyaret İşleri Başkanlığı, Cami istatistikleri

<https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> , Erişim tarihi: 01.06.2020

TRT, Güzel Kuran Okuma Yarışması, <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/kuran-i-kerimi-guzel-okuma-yarismasi-yeni-bolumu-ile-trt1de-340456.html>

, Erişim tarihi: 08.11.2017.

EK 1: Mülakat Formu

1. Demografik konular

- a. Yaşınız nedir?
- b. Mesleğiniz nedir?
- c. Medeni durumunuz nedir?
- d. Eğitim seviyeniz nedir?

2. Camide İbadetlere Katılım

- a. Cami konusunda küçüklükten aklınızda kalan ilk hatıralarınız nelerdir?
- b. Çocukluk veya gençlik döneminizde camiye gitmenizi sağlayan ne idi?
- c. Camide namaz kılmak sizin için neden önemlidir? Namaza geldiğiniz zaman kendinizi nasıl hissediyorsunuz?
- d. Vakit namazlarınızı düzenli kılar mısınız?
- e. Ezan okunmayan/ duyamadığınız yerde hiç yaşadınız mı?
 - e.1.Ezanı dinlerken heyecanlanıyor musunuz?
- f. Eviniz camiye kaç dakika yürüyüş mesafesindedir?
- g. Caminin sizin hayatınızdaki yeri nedir? Mahallenizde cami olmasa ne hissedersiniz?
- h. Aynı camiye veya farklı camiye gitmeyi mi tercih ediyorsunuz? Sebebi nedir?
 1. Cuma namazında genellikle hangi camiye gidersiniz? Neden?
- i. Hutbe ve vaazlardaki anlatılanlardan neler öğreniyorsunuz? Hutbeleri dinledikten sonra hayatınızda ne gibi değişimler oldu?
- j. Geçen haftaki hutbe konusu neydi? Neler anlatıldı hatırlıyor musunuz?

3. Cami, Cemaat ve Sosyalleşme

- a. Caminin sizin dinî hayatınıza katkıları nerelerdir?
- b. Camide dost, arkadaş olduğunuz insanlar var mı?
 - b.1. Evet diyorsanız camide yeni dost, arkadaş edindiyseniz onlarla ne tür faaliyetler yaparsınız?

4. Din Görevlileri ile İletişim

- a. Mahallenizdeki cami imamıyla namaz dışındaki zamanlarda etkileşim içerisinde misiniz?
- b. Dinî bir problemle karşılaştığınızda ilk önce kime danışırsınız?
- c. İmamların çocukluğunuzdan günümüze çocuklara olan tutumlarında bir değişim var mı? Sizce nasıldır?

5. Çocuklar, Gençler ve Dini Sosyalleşme

- a. Camilere çocuğunuzu/torununuzu hangi namazlara, ne kadar sıklıkla getirirsiniz?
- b. Çocuğunuzun/ torununuzun camiye gitmesi ve cami etkinliklerine (Kur'an kursu, hatim vb.) katılmasının çocuğunuz/torununuz üzerinde olumlu katkıları oldu mu? Mesela ibadetlerini yerine getirmede daha dikkatli davranmaya başladı mı?

6. Ramazan'da Sosyalleşme

- a. Ramazan ayında teravihe gider misiniz?
- b. Ramazan ayında camide programlar oluyor mu?
- c. Camide Ramazan ayında iftar davetleri olur mu? Katılır mısınız?

d. Ramazan'da camiye gitmek Ramazan'da ve sonrasında diğer zamanlarda hayatınızda olumlu katkısı oluyor mu?

7. Camideki Eğitim Faaliyetleri

a. Camilerde yapılan Kur'an kurslarına katılıyor musunuz?

a.1. Evet diyorsanız, bu kursların size dinî yaşamınızda ve günlük yaşamınızda olumlu etkileri nelerdir?

a.2. Camideki kurslarda dost, arkadaş olduğunuz insanlar var mıdır?

a.3. Onlarla cami dışında çaya davet gibi ne tür etkinlikler yapıyorsunuz?

EK 2: Etik Kurul Karar Örneği

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ALT ETİK KURULU
KARAR ÖRNEĞİ

Karar Tarihi : 07/10/2019

Toplantı Sayısı : 12

Karar Sayısı : 365

365- Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi **Fethullah Karaman**'ın "Toplumun Dini Sosyalleşmesinde Caminin Etkisi: Terme Örneği" başlıklı tezi ile ilgili 12/07/2019 tarih ve 9/296 sayılı karar doğrultusunda yaptığı düzeltmeler Kurulumuzca incelendi.

Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi **Fethullah Karaman**'ın "Toplumun Dini Sosyalleşmesinde Caminin Etkisi: Terme Örneği" başlıklı tezinin, araştırma protokolüne uyulması ve etik onay tarihinden itibaren geçerli olması koşuluyla uygulanmasının etik açıdan uygun olduğuna oy birliği ile karar verildi.

ASLININ AYNI DİR
07/10/2019

Prof. Dr. Muharrem ÖZEN
Ankara Üniversitesi
Etik Kurulu Başkanı

ÖZET

Dinî Sosyalleşmede Cami Etkisi: Terme Örneği

KARAMAN, Fethullah

Yüksek Lisans Tezi, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı

Tez Danışmanı, Doç. Dr. Selman YILMAZ

03/2021 s. 158.

Bu araştırma camilerin dinî sosyalleşme üzerindeki etkilerini incelemektedir. Çalışma nitel bir araştırma metodu kullanarak Samsun ili Terme ilçesinde camiye devam eden bireylerin düşüncelerinin derinlemesine incelenmesini temel alan yarı yapılandırılmış açık uçlu sorularla görüşme metodu kullanılarak 40 kişi ile gerçekleştirilmiştir. Konu, alan araştırmasından elde edilen bulgular üzerine bina edilmiştir.

Sosyalleşme, bireyin yaşadığı toplumun düşünce, gelenek, inanç ve davranış biçimlerini, değer ve normlarını ile yaşam tarzlarını öğrenmesi, benimsemesi ve buna uygun davranış sergileyerek toplumun bir üyesi olma sürecidir. Dinî sosyalleşme ise kişinin yaşadığı toplumun dinî kurallarını, inanç sistemini, yaşanılan dinî öğrenmesi ve buna uygun bir hayat yaşama sürecidir. Çalışmamız dinî sosyalleşme etkenlerini cami üzerinden incelenme imkânı sunmaktadır.

Çalışma iki temel bölüm üzerine bina edilmiştir. İlk bölümde teorik olarak sosyalleşme ve dinî sosyalleşme süreçleriyle bu süreçler üzerinde ibadethanelerin önemi ele alınmıştır. İkinci bölüm ise alan araştırmamızdan elde edilen bulgular üzerine bina edilmiştir. Bu kısımda caminin bireyler üzerinde oluşturduğu sosyolojik ve psikolojik etkiler; camide yerine getirilen cemaatle namaz, ezan ve hutbe gibi dinî ibadetlerin etkileri; camide verilen dinî eğitimlerin etkileri; din görevlileri ve caminin fiziki yapısının oluşturduğu etkiler; vb. süreçler üzerinden cami çevresinde dinî sosyalleşmenin nasıl

geliştiği ve sürdüğü anlaşılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında dinî sosyalleşmeye olumsuz etki eden faktörler de tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyalleşme, Dinî Sosyalleşme, Din Hayat, Cami.

ABSTRACT

The Role of the Mosque on Religious Socialization: Terme Sample

KARAMAN, Fethullah

Master Thesis

Supervisor: Assoc. Dr. Selman YILMAZ

03/2021, p. 158.

This study researches the role of the mosque on religious socialization. The study was carried out with 40 people using a semi-structured open-ended questions interview method based on an in-depth examination of the thoughts of individuals attending the mosque in Samsun province Terme district. The study is based on the findings from the field research.

Socialization is the adoption of the thoughts, traditions, beliefs and behaviors, norms, and lifestyles of the society in which the individual lives and behaves accordingly. Religious socialization is the process of learning the religious rules, belief systems, customs, and traditions and living life accordingly.

The study is built on two main parts. In the first part, theoretically, socialization and religious socialization processes and the importance of places of worship on these processes are discussed. The second part is built on the findings obtained from our field research. In this section, the sociological and psychological effects of the mosque on individuals; the effects of religious practices such as prayer, adhan, and sermon that are performed in the mosque; the effects of religious education in mosques; the effects of religious officials, and the physical structure of the mosque have been discussed. In short, it has been tried to understand how religious socialization develops and continues around the mosque. In addition, factors that negatively affect religious socialization were also discussed.

Keywords: Socialization, Religious Socialization, Religious Life, Mosque.